1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

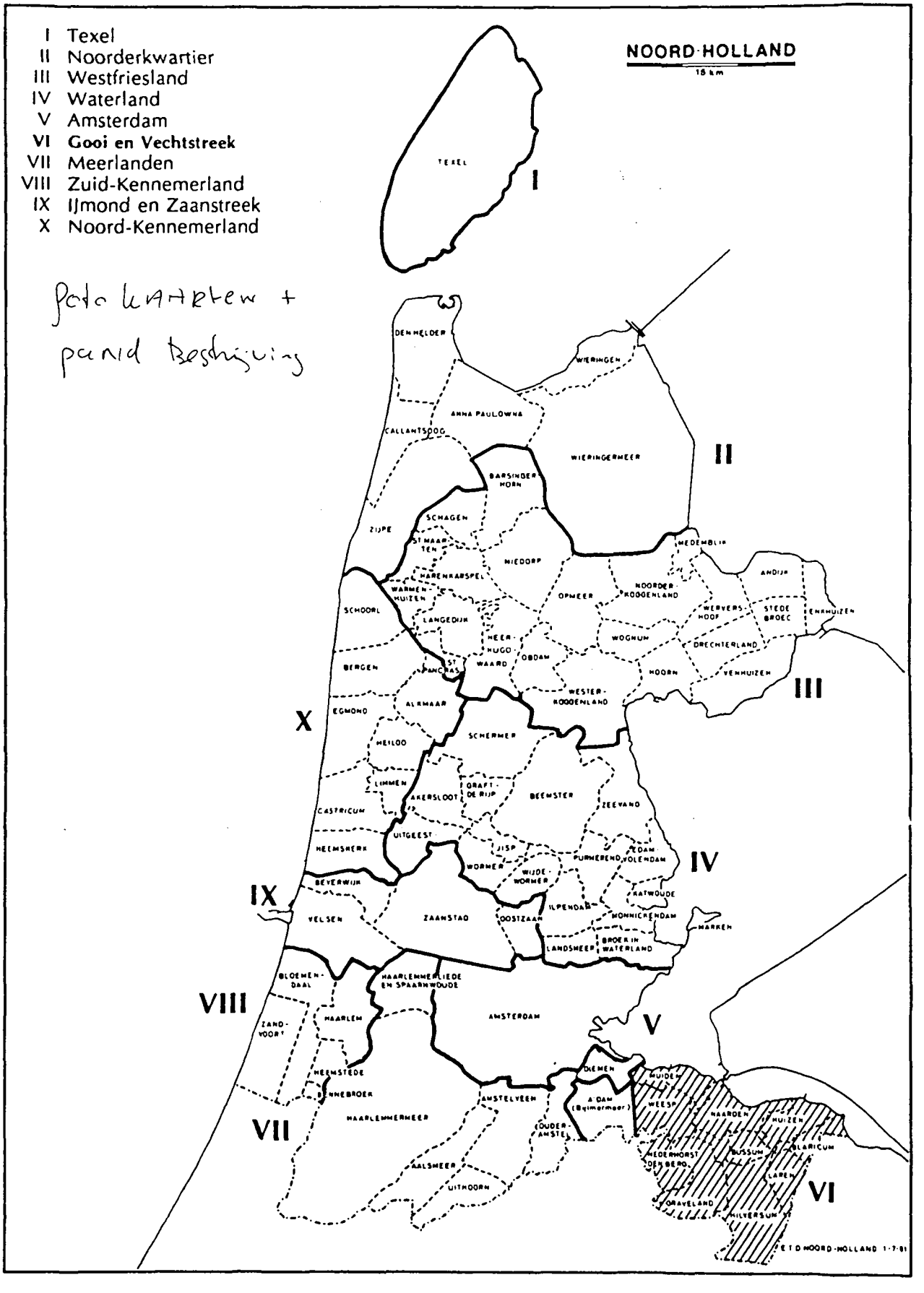

Foto kaarten + pand beschrijving

PROVINCIE
Noord-Holland

Dienst
Welzijn, Economie
en Bestuur

Bezoekadres
Houtplein 33
2012 DE Haarlem

Postadres
Postbus 3007
2001 DA Haarlem

Telefoon 023-143143
Telefax 023-143550

Datum oktober 1993 **WEB**

Onderwerp Monumenten Inventarisatie Project.

Aan geadresseerde

WEB/Afd. C & E **Beh. door** H. Pronk **Tel.** 023-143588

L.S.,

Hierbij doe ik u toekomen de resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project van de regio Waterland, te weten een beschrijving van de regio en van de in dit gebied gelegen gemeenten: Akersloot, Beemster, Broek in Waterland, Edam-Volendam, Graft-De Rijp, Ilpendam, Jisp, Katwoude, Landsmeer, Marken, Monnickendam, Purmerend, Schermer, Uitgeest, Wijdewormer, Wormer en Zeevang.

Elke gemeentebeschrijving bevat een adressenlijst van geïnventariseerde objecten uit de periode 1850-1940. Van de bijbehorende fotokaarten en inventarisatieformulieren is inmiddels een kopie naar elke gemeente verzonden. Voor belangstellenden is dit materiaal te raadplegen bij het cluster Monumentenzorg & Archeologie van de provinciale dienst WEB te Haarlem.

Extra exemplaren van de regio- en/of gemeentebeschrijvingen kunnen telefonisch worden besteld bij E. van Amersfoort (023-143600). De kosten bedragen ƒ 6,00 per stuk exclusief verzendkosten.

Met vriendelijke groet,

H. Pronk

mw. H. Pronk
projectleider MIP/MSP

C1088

Rijksdienst voor de Monumentenzorg
t.a.v.ir.R.Apell
Postbus 1001
3700 BA ZEIST

Bereikbaarheid per openbaar vervoer

Vanaf station Haarlem buslijnen 1, 3, 71, 72, 92 en 93 van de NZH en de lijnen 140 en 174 van Centraal Nederland

In uw antwoord graag datum, kenmerk en onderwerp vermelden

WB 1

PROVINCIE

Noord-Holland

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Waterland

Regiobeschrijving, juni 1992

Inhoudsopgave

Verantwoording *5*

1. Inleiding *7*
1.1 Indeling MIP-regio's *7*
1.2 Ligging, begrenzing en beknopte karakteristiek *7*

2. Bodem en genese *9*
2.1 Genese *9*
2.2 Bodem en landschap *9*
2.2.1 Het Veenpolderlandschap *9*
2.2.2 Het Droogmakerijenlandschap *10*
2.2.3 Het Strandwallen- en Strandvlaktenlandschap *10*
2.2.4 Het Kleipolderlandschap *10*
2.2.5 Het Aanwassenlandschap *11*
2.3 Reliëf *11*
2.4 Afwatering *11*

3. Grondgebruik *13*
3.1 Algemeen *13*
3.2 Agrarisch *13*
3.3 Niet-agrarisch *14*
3.4 Landschapsbeeld *15*

4. Infrastructuur *17*
4.1 Landwegen *17*
4.2 Wateren *17*
4.3 Dijken *19*
4.4 Spoor- en tramwegen *19*
4.5 Militaire infrastructuur *20*

5. Nederzettingsstructuur *23*
5.1 Algemeen *23*
5.1.1 Bevolkingsontwikkeling *23*
5.2 Purmerend *23*
5.3 Monnickendam *24*
5.4 Edam *25*
5.5 Dorpen en buurtschappen *25*
5.5.1 Volendam *25*
5.5.2 Lintvormige nederzettingen *26*
5.5.3 Kruisvormige nederzettingen *26*

6. Objecten/gebouwen/complexen *29*
6.1 Agrarische bebouwing *29*
6.2 Visserswoningen en palingrokerijen *29*
6.3 Paalwoningen *29*
6.4 Militaire complexen *29*
6.5 Industriële complexen *30*
6.6 Ziekenhuis *30*

7. Gebieden met bijzondere waarden *31*

Geraadpleegde werken *33*

Tabel *35*

Herkomst afbeeldingen *37*

Afbeeldingen *39*

Colofon *55*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw – Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw – Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht. Hiertoe wordt de gemeentelijke indeling van 14 maart 1988 (start MIP Noord-Holland) gehanteerd. Grenswijzigingen van later datum worden bij de betreffende gemeenten vermeld.

Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende beschrijving richt zich op het grote verband tussen geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in de MIP-regio Waterland. Voor meer gedetailleerde informatie omtrent de gemeenten binnen de regio kunnen de desbetreffende MIP-gemeentebeschrijvingen worden geraadpleegd. De regiobeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De opzet volgt het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan zijn toegevoegd een beschrijving van de gebouwen en objecten, alsmede een beschrijving van een gebied met bijzondere waarden.
De regiobeschrijving van Waterland is samengesteld door E. Raap, als projectmedewerker van het MIP verbonden aan de provincie Noord-Holland.

Haarlem, juni 1992.

I. Inleiding

1.1 Indeling MIP-regio's

De provincie Noord-Holland is ten behoeve van het MIP onderverdeeld in tien zogenaamde MIP-regio's of MIP-inventarisatiegebieden:

I Texel
II Noorderkwartier
III West-Friesland
IV Waterland
V Stadsgewest Amsterdam
VI Gooi en Vechtstreek
VII Meerlanden
VIII Zuid-Kennemerland
IX IJmond en Zaanstreek
X Noord-Kennemerland

De indeling is opgesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het uitgangspunt bij bovenstaande indeling was de cultuurhistorische en bestuurlijke samenhang per regio op basis van gemeenschappelijke ontwikkelingen tijdens de periode 1850-1940, uitgaande van de gemeentegrenzen van 14-3-1988.
Voor de gemeenten Akersloot en Uitgeest kan worden opgemerkt dat zij vanuit hun ontstaansgeschiedenis en hun tegenwoordige economische oriëntatie dichter bij de regio Noord-Kennemerland staan dan bij de regio Waterland. Landschappelijk gezien kunnen deze gemeenten tot beide regio's worden gerekend (zie ook hoofdstuk 2).
(Zie afbeelding 1)

1.2 Ligging, begrenzing en beknopte karakteristiek

De MIP-regio Waterland ligt in het zuidoostelijk deel van Noord-Holland boven het Noordzeekanaal (het vroegere Noorderkwartier). De omvang bedraagt 40.025 ha en het aantal inwoners bedraagt 162.092 (31-12-1988). Waterland bestaat uit de gemeenten Akersloot, Beemster, Broek in Waterland, Edam-Volendam, Graft-De Rijp, Ilpendam, Jisp, Katwoude, Landsmeer, Marken, Monnickendam, Purmerend, Schermer, Uitgeest, Wormer, Wijde Wormer en Zeevang. De MIP-regio Waterland wordt begrensd door de MIP-regio's West-Friesland (noorden), Stadsgewest Amsterdam (zuiden), IJmond en Zaanstreek (zuidwesten) en Noord-Kennemerland (westen).
De MIP-regio Waterland kan worden gekenschetst als een gebied met één middelgrote stad, de voormalige groeikern Purmerend, twee kleine handelsstadjes, Monnickendam en Edam, een verstedelijkt vissersdorp (Volendam) en een aantal (overwegend lintvormige) dorpen en buurtschappen.
Het is een overwegend agrarische regio, voornamelijk ten behoeve van de veeteelt en hooiwinning. Het landschap is een open, waterrijk weidelandschap met een aantal grote droogmakerijen.

Per 1-1-1991 heeft er een gemeentelijke herindeling plaatsgevonden, waarbij de zelfstandige gemeenten Broek in Waterland, Ilpendam, Katwoude, Marken en Monnickendam werden samengevoegd tot de nieuwe gemeente Waterland en de gemeenten Jisp, Wormer en Wijde Wormer werden samengevoegd tot de nieuwe gemeente Wormerland. Er wordt hier echter uitgegaan van de gemeentegrenzen van 14-3-1988, dus met de zelfstandige gemeenten.

2. Bodem en genese

2.1 Genese

De regio Waterland wordt, zoals de naam al aangeeft, gekenmerkt door een vlak en waterrijk landschap, dat met uitzondering van het meest westelijke deel geheel beneden NAP ligt. In oorsprong lag Waterland wel boven NAP, maar onder invloed van de ontginningen is het maaiveld gaan dalen (zie ook 2.2.1, 2.3 en 2.4).
Als gevolg van een snelle zeespiegelstijging tussen 7000 v. Chr. en 3000 v. Chr. werden door de zee noord-zuid gerichte zandbanken (strandwallen) afgezet, opgeruimd en meer oostwaarts opnieuw afgezet. Aan dit proces kwam rond 3000 v. Chr. een einde en de strandwallen schoven toen weer terug naar het westen, waarbij de meer oostwaarts gelegen oudere strandwallen echter niet werden opgeruimd. Zo gauw als deze strandwallen permanent boven water bleven liggen vond er duinvorming op plaats. We spreken in dit verband van oude duinen.
Op de meest oostelijke strandwal liggen thans de dorpen Akersloot en Uitgeest. De gronden alhier bestaan uit zand. In de gebieden tussen de strandwallen kon veenvorming optreden. Daar ontstonden strandvlakten. Tussen Akersloot/Uitgeest en de meer westelijk gelegen Noordkennemerstrandwal ligt een smalle strandvlakte. De gronden bestaan hier uit zandige klei en veen.
In het gebied achter de strandwallen verzoette na 3000 v. Chr. het water en trad plantengroei en veenvorming op. Tot dit gebied behoorde onder meer het huidige Waterland. Door dit grote aaneengesloten veenpakket liepen tal van grote en kleine veenrivieren. De belangrijkste waren de Waterlandse Die in het zuidoosten, die stroomde door de huidige Holysloter Die–Boozen Meertje–Kerk Ae–Ooster Ae naar Monnickendam (en later een nieuwe loop vond door de Uitdammer Die) en de Purmer Ee die vanuit het noorden kwam.
Gedurende de 11de en 12de eeuw werden als gevolg van inbraken van het Almere en later de Zuiderzee na stormvloeden grote delen van het veen weggeslagen. Het eiland Marken werd in 1164 na de Sint Juliaansvloed gescheiden van de rest van Waterland.
Een aantal veenrivieren zoals de Purmer Ee en de Bamestra kon door het wegslaan van het veen uitgroeien tot grote meren. In Waterland zijn de grootste van deze meren in de 17de eeuw weer drooggelegd (zie 2.2.3).
Uit het voorgaande blijkt reeds dat er in de regio Waterland een aantal verschillende landschapstypen is ontstaan.
(Zie afbeelding 5)

2.2 Bodem en landschap

Naar analogie van het landschapsonderzoek Noord-Holland, dat in 1985 en 1986 werd uitgevoerd door het Buro Maas te Zeist, kan in de regio Waterland een vijftal landschapstypen worden onderscheiden. Verspreid door de regio worden het Veenpolderlandschap en het Droogmakerijenlandschap aangetroffen. In het meest westelijke deel komt het type van het Strandwallen- en Strandvlaktenlandschap voor. Langs de IJsselmeerdijk wordt plaatselijk het Aanwassenlandschap aangetroffen. Het eiland Marken tenslotte wordt gerekend tot het Kleipolderlandschap.

2.2.1 Het Veenpolderlandschap
Achter de strandwallen vormde zich een uitgestrekt laagveengebied. Toen de mens dit land in cultuur ging brengen vanaf ongeveer de 10de eeuw na Chr. werden er ter ontwatering van het veen vele sloten gegraven dwars op bestaande veenstromen. Na verloop van tijd ging het veen als gevolg van de ontwatering en de cultivering inklinken en oxyderen, waardoor het in de 15de/16de eeuw zelfs onder de zeespiegel kwam te

liggen. Om het cultuurland te beschermen tegen de zee en de binnenmeren werd het land omdijkt. Rond 1180 werd de dijk langs de toenmalige Zuiderzee opgeworpen en in de loop van de 13de eeuw werden er dijken langs de binnenmeren aangelegd (tussen 1250 en 1356 bijvoorbeeld werd het Schermereiland, gemeente Graft-De Rijp, bedijkt). Zo ontstonden de veenpolders van Waterland. Het landschapstype waar dit onder gerekend wordt, wordt het Veenpolderlandschap genoemd. Dit landschap is het meest voorkomende type in de regio Waterland. Door de vele sloten die zijn gegraven in het oude land, zoals de veenpolders ook wel worden aangeduid, kreeg het een waterrijk karakter. Met name in het oostelijk deel van Waterland (het Ilperveld in Ilpendam, de Zeevang en Broek in Waterland) is dit nog heel goed waar te nemen.

2.2.2 Het Droogmakerijenlandschap
Onder invloed van zware stormvloeden groeide een aantal veenrivieren uit tot grote binnenmeren (zie 2.1). In de 17de eeuw werden de grootste weer drooggemaakt. De Beemster als eerste in 1612, gevolgd door de Purmer (1622), de Wijde Wormer (1626) en de Schermer (1635).
De droogmaking werd gefinancierd door gefortuneerde Amsterdamse kooplieden met als doel het winnen van nieuwe landbouwgronden.
Een aantal kleinere meren werd echter ook in de 17de eeuw drooggelegd zoals de Broekermeer en de Belmermeer (beide in 1623). In de 19de eeuw werd opnieuw een aantal meren drooggemaakt. Voorbeelden zijn de Noordmeer (1865) en de Graftmeer (ca 1845).
De gronden in de grote droogmakerijen bestaan uit oude zware zeeklei, terwijl in een aantal kleinere droogmakerijen veen aan de oppervlakte ligt. Bij het ontstaan van de grote meren werd tot op grote diepte het veen weggeslagen tot aan de oude kleilaag. Door het grote oppervlak van het water konden zich als gevolg van de geringe stroomsnelheid ook nog eens kleideeltjes afzetten. Met de drooglegging kwam toen de klei aan de oppervlakte te liggen. Daar waar er nog veen lag, werd dit weggehaald. In de kleinere meren werd het veen niet geheel weggespoeld, zodat dit na droogmaking weer aan de oppervlakte kwam te liggen.
Aparte vermelding verdient de Twiskepolder. Deze voormalige veenpolder werd in 1943 drooggelegd. Tussen 1970 en 1985 werd in deze droogmakrij het Recreatiegebied Het Twiske aangelegd. Aldus ontstond een subtype, te weten het Parklandschap ontstaan in een droogmakerij.

2.2.3 Het Strandwallen- en Strandvlaktenlandschap
Het ontstaan van dit landschap werd reeds in de vorige paragraaf beschreven. De oude kernen van de dorpen Akersloot en Uitgeest zijn ontstaan op een oude strandwal. Zoals de naam Uitgeest al aangeeft, bestaan de gronden aan de oppervlakte van de strandwal uit zand, terwijl de gronden op de iets lager gelegen strandvlakte ten westen ervan bestaan uit zandige klei en veen. Aangezien de strandvlakte dermate klein is, wordt in het bodemkaartje van afb. 5 het gehele landschapstype tot zandgronden gerekend. Landschappelijk gezien hoort dit type niet tot de regio Waterland maar tot Kennemerland. Daar echter het oostelijk deel van de gemeenten Akersloot en Uitgeest wel gerekend kunnen worden tot het Waterlandse landschap worden deze gemeenten toch meegenomen in de regiobeschrijving.

2.2.4 Het Kleipolderlandschap
Tot dit landschapstype wordt in de regio Waterland alleen het eiland Marken gerekend. De ondergrond van Marken bestaat uit veen. Hierop heeft zich gedurende de vele overstromingen die dit eiland in de loop van de tijd hebben getroffen, jonge zeeklei heeft afgezet. Met de aanleg van de Afsluitdijk in 1932 is voorgoed een einde gemaakt aan de overstromingen van het eiland en de daarmee gepaard gaande kleiafzettingen.

2.2.5 Het Aanwassenlandschap
In de loop van de 12de eeuw heeft men langs de toenmalige Zuiderzee de eerste dijken opgeworpen. Voor delen van de regio Waterland deed men dit rond 1180 (zie 2.2.1 en 4.3). Men heeft toen echter niet alle gronden binnen de dijkring getrokken. Een aantal stukken land werd buitengedijkt. Op deze van oorsprong veengronden hebben zich in de loop van de tijd zware kleisedimenten afgezet. Deze gronden worden tot het landschapstype van het Aanwassenlandschap gerekend. Voorbeelden zijn onder andere te vinden in Zeevang (Oosterkoog) en Monnickendam (Hemmeland).

2.3 Reliëf

Met uitzondering van de strandwal van Akersloot en Uitgeest, liggend tussen 0m en 1m +NAP, ligt de gehele regio Waterland beneden NAP. Het laagst liggen de droogmakerijen, gemiddeld op 3,5 m tot 4 m -NAP, met als laagste punt 5,2 m -NAP in de Belmermeer (gemeente Broek in Waterland). Het Twiske ligt als voormalige veenpolder op 1,5 m -NAP. Het oude land – de veenpolders – ligt gemiddeld tussen 1 m en 2 m -NAP. De aanwassen en Marken liggen als gevolg van de klei-afzettingen hoger dan het oude land. De aanwassen liggen tussen 0 m en 0,9 m -NAP (met een uitschieter bij de haven van Edam, dat op 0,5 +NAP ligt). Het reliëf op Marken variëert van 1,5 m +NAP op de woonterpen tot 0,8 m -NAP in het zuidoostelijke deel van het eiland.
De IJsselmeerdijken liggen vanzelfsprekend boven NAP, gemiddeld tussen 3,5 m en 4,0 m +NAP.

2.4 Afwatering

Daar het merendeel van de regio Waterland beneden NAP ligt, vindt de afwatering kunstmatig plaats. Alleen de strandwal van Akerlsoot en Uitgeest watert natuurlijk af op het Noordhollands Kanaal en het Alkmaardermeer. De regio Waterland behoort tot de afwateringsgebieden van de Schermerboezem, het IJsselmeer en het Noordzeekanaal.
In het patroon van de afwatering is gedurende de MIP-periode en daarna vrijwel niets veranderd. Rond 1850 vond de afwatering in zijn geheel plaats door middel van molens (vijzel en scheprad). De Graftmeer werd rond 1845 drooggelegd en bemalen door een stoomgemaal. Dit werd echter al snel vervangen door molens, daar het gemaal niet aan de verwachtingen voldeed.
In het laatste kwart van de 19de eeuw werden de molens successievelijk vervangen door stoomgemalen. Deze werden op hun beurt weer vervangen door dieselgemalen en/of elektrische gemalen. Dit heeft voor het overgrote deel zijn beslag gehad tussen 1910 en 1940. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de gemalen gemoderniseerd en zijn de toen nog bestaande stoomgemalen vervangen (bijvoorbeeld in Beemster).
Tegenwoordig vindt de afwatering plaats door middel van diesel-elektrische gemalen, soms samen met een molen (bijvoorbeeld in de Zuidpolder in Edam-Volendam en in de Polder Wormer, Jisp en Neck in Purmerend en Jisp).
Hoewel de opeenvolging van molens, stoomgemalen en diesel-elektrische gemalen in het merendeel van de polders heeft plaatsgevonden, blijven er uitzonderingen. In dit verband zijn reeds het stoomgemaal in Beemster genoemd, dat tot 1962 functioneerde, alsmede de hulpmolens in Edam-Volendam en Purmerend en Jisp.
In de gemeente Monnickendam hebben tot 1940 vrijwel uitsluitend molens gestaan en op Marken hebben nooit molens gestaan. Tot ±1930 vond hier natuurlijke afwatering plaats door bij ebstanden in de Zuiderzee te lozen. Rond 1930 werd een elektrisch gemaal gebouwd.
Een aantal molens is niet vervangen door een gemaal, maar elektrisch vervijzeld. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de Polder Katwoude en

de Polder de Zien in Uitgeest. De aanwassen wateren rechtstreeks af door middel van molentjes en/of sluisjes op het IJsselmeer.
Tot slot kan worden opgemerkt dat in met name de grote polders nog een aantal hulpgemaaltjes en kleine molens staan ter ontwatering.

3. Grondgebruik

3.1 Algemeen

Zowel voor, tijdens als na de MIP-periode is het grondgebruik in de regio Waterland voor het overgrote deel agrarisch van aard geweest. Rond 1850 waren er drie marktstadjes in de regio, die de produkten van de agrarische sector verhandelden. Purmerend had (en heeft) een veemarkt, Edam een kaasmarkt en Monnickendam had enige visverwerkende industrie (palingrokerijen). In de agrarische bedrijfsvoering kon een driedeling worden aangebracht in hooi- en weilanden ten behoeve van de veeteelt, akkerbouw en tuinbouw. De veeteelt kwam in de hele regio voor, de akkerbouw plaatselijk in een aantal droogmakerijen en de tuinbouw op de geestgronden en in Beemster. In Ilpendam, Landsmeer en Volendam kwam tussen ca 1890 en 1940 ook pluimveeteelt voor. De visserij speelde in Volendam en Marken een grote rol, terwijl dit in veel andere gemeenten van ondergeschikt belang was en in de MIP-periode geheel verdween.

3.2 Agrarisch

Rond 1850 was het merendeel van het areaal cultuurland in gebruik als hooi-en weiland. In elke gemeente van het inventarisatiegebied was deze vorm van grondgebruik aanwezig of zelfs overheersend. Gezien de drassige veengronden en de in 1850 nog niet reguleerbare grondwaterstand was dit feitelijk de enige vorm van landbouw die bedreven kon worden. Vanaf de eerste ontginningen in de 10de eeuw tot aan de 15de eeuw had men akkerbouw bedreven, maar door de voortdurende bodemdaling als gevolg van klink en oxydatie was men genoodzaakt over te schakelen op de (intensieve) veeteelt. In de loop van de tijd is Waterland bekend geworden om een produkt dat door deze veeteelt werd geproduceerd, te weten de Edammer kaas. De naam van deze kaas kwam voort uit de marktplaats waar het verhandeld werd, Edam. In het achterland, met name in de Purmer en de Beemster, werd de kaas bereid. Hieruit blijkt reeds dat ook in de grote droogmakerijen veeteelt werd bedreven, hoewel daar geen sprake was van drassige veengronden. Akkerbouw is kort na het ontstaan wel bedreven, maar de veeteelt bracht in de 17de eeuw meer welvaart. Overigens dient te worden opgemerkt dat de agrarische bedrijven in Waterland veelal gemengde bedrijven waren van akkerbouw in dienst van de veeteelt. Tijdens en na de MIP-periode is hierin nauwelijks verandering gekomen. In Purmerend is de agrarische sector na 1966 steeds minder een rol gaan spelen door de aanwijzing als groeikern. Grote delen weiland zijn sindsdien volgebouwd met woningen.

De kleigronden van Marken waren van oudsher in gebruik als hooiland; veeteelt kwam nauwelijks voor. Onder invloed van brak water was het hooi onbrandbaar geworden. Het werd direct naar de haven voor verscheping afgevoerd en door heel Nederland afgezet. Dit heeft tot 1932 geduurd, toen de Zuiderzee werd afgesloten en de veeteelt op Marken werd uitgebreid.

De akkerbouw kwam in de MIP-periode alleen voor in de droogmakerijen en dan als gemengd bedrijf, zoals reeds werd vermeld. Na 1918 heeft in de Schermer een uitbreiding van de akkerbouw (kool) plaatsgevonden. In de Beemster werden voornamelijk aardappelen, tarwe en suikerbieten verbouwd. Verdere ontwikkelingen hebben zich tussen 1850 en 1940 niet voorgedaan. Na 1940 is in Graft-De Rijp een kleine uitbreiding te zien geweest.

De tuinbouw beperkte zich in de MIP-periode en daarna tot de geestgronden van Akersloot en Uitgeest en tot Beemster. Vanaf ca 1880 werd de teelt van bloembollen onder invloed van de landbouwcrisis uitgebreid op de strandwallen. De teelt heeft na 1940 een uitbreiding gekend in Akersloot, terwijl het in Uitgeest vrijwel is verdwenen door de groei van het dorp. Naast bloembollen werd er ook groente verbouwd.
In Beemster heeft men zich in de zuidoosthoek, rond Zuidoostbeemster, toegelegd op de tuinbouw (groente, fruit en bloembollen). Met name na 1885 kon door betere ontwatering een uitbreiding plaatsvinden. De goede verbindingen met de markt via de stoomtram (vanaf 1895) kwamen deze ontwikkeling ook ten goede. Na 1940 is het areaal tuinbouwgrond afgenomen ten behoeve van woningbouw.

In Landsmeer, Volendam en Den Ilp (gemeente Ilpendam) werden aan het einde van de 19de eeuw op grote schaal eenden gehouden. Toen in 1880 in Europa een landbouwcrisis uitbrak en de welvaart onder de boerenbevolking afnam, werd door een overheidscommissie onder andere geadviseerd om in Waterland eenden te gaan houden. Dit kon in Waterland relatief eenvoudig. De eenden werden gehouden in speciale kooien die ook in het water doorliepen. Ze werden voornamelijk gevoerd met visafval (zgn. 'nest'), dat met name in Volendam goedkoop was.
De eieren waar het allemaal om draaide werden opgeslagen in speciaal daarvoor gebouwde pakhuizen en daarin gelegen eierputten. Landsmeer was het centrum van deze handel. Tot ongeveer 1930 kende de eierhandel in Waterland een grote bloei, waarna het in betekenis afnam en tenslotte verdween.

De percelering in het veengebied wordt gekenmerkt door een langgerekte verkaveling die zo typerend is in dit landschap. In onder andere Zeevang en Jisp heeft het bovendien een waterrijk karakter door de brede sloten en natuurlijke wateren die daar aanwezig zijn. In de droogmakerijen wordt ook een strokenverkaveling aangetroffen, met dit verschil dat het hier om kortere en bredere kavels gaat met een zeer regelatig patroon.
De Beemster is in dit opzicht heel opvallend door het aldaar ook nog aanwezige gridpatroon van wegen en sloten.
De zandgronden en Marken kennen een overheersend onregelmatige blokverkaveling, waarin ook stroken voorkomen.
In Broek in Waterland en Marken zijn in de percelering nog de restanten te zien van wat het Kanaal door Waterland had moeten worden.
In Broek in Waterland geeft een tweetal lange boogvormige sloten aan waar het kanaal zou gaan lopen. In Marken is daadwerkelijk een vaart gegraven (de Napoleonsvaart). Zie verder 4.2.
In de MIP-periode is in het karakter van dit patroon geen verandering opgetreden. Wel heeft er door de hele regio schaalvergroting plaatsgevonden. Na 1945 is een ruilverkaveling uitgevoerd, waarbij de percelering op het oude land grootschaliger en rationeler van karakter is geworden.

3.3 Niet-agrarisch

Niet-agrarisch grondgebruik in de regio Waterland heeft in de MIP-periode een ondergeschikte rol gespeeld. Het betrof de visserij, het toerisme en enige landbouwverwerkende industrie.
De visserij werd in een aantal gemeenten marginaal beoefend (Akersloot, Graft-De Rijp, Ilpendam, Jisp, Monnickendam en Wormer), maar verdween al tijdens de MIP-periode. Alleen in Volendam en Marken was de visserij belangrijk. Toen in 1932 de Zuiderzee werd afgesloten verdween de visserij in Marken, terwijl men in Volendam op kleine schaal bleef vissen.
Als alternatief hiervoor kwam al vanaf 1906 het toerisme in beide gemeenten op. Vanuit Amsterdam kon men bij het huidige

Noord- en Zuid-Hollands koffiehuis opstappen op de boot om naar de tram in Amsterdam Noord te worden gevaren, vanwaar men naar Edam en Volendam ging om weer per boot naar Marken te gaan. Deze "Markenexpresse" bestaat tegenwoordig nog steeds. Na de Tweede Wereldoorlog is de toeristenindustrie in deze plaatsen enorm gegroeid. Ook in Broek in Waterland en Monnickendam speelt het toerisme tegenwoordig een (bescheiden) rol.
Industrie in Waterland beperkte zich in de MIP-periode tot verwerking van Markense vis in Monnickendam en een groot aantal kleine zuivelfabrieken in verschillende gemeenten. Deze zijn thans vrijwel allemaal verdwenen. In Beemster staat één grote zuivelfabriek. In Monnickendam staan enkele palingrokerijen, die uniek zijn in het hele land. Oosthuizen was bekend om de kaaspakhuizen, waarvan er thans nog een fraai exemplaar in het dorp staat. In Edam stond een steenfabriek, thans in gebruik als woonhuis. In Wormer kende men al vanaf de 17de eeuw industriemolens, met name olie-, verf- en meelmolens. In de 19de eeuw werden langs de Zaan vele fabrieken gesticht. In Wormer werden onder andere cacaoverwerkende industrie en olieslagerijen gevestigd. Thans bevindt zich langs de Zaan nog steeds enige industrie.
Wilde verveningen hebben in de MIP-periode op kleine schaal plaatsgevonden, maar dit was al voor 1940 verdwenen. Na 1940 is in Waterland de recreatie opgekomen. In veel gemeenten zijn campings aangelegd en op onder andere het Hemmeland (Monnickendam) en Het Twiske zijn grote recreatieterreinen aangelegd.

3.4 Landschapsbeeld

Het landschap in de regio Waterland is een overwegend open, waterrijk landschap. Het water is prominent aanwezig in met name het oostelijke deel van de regio. Dit houdt verband met de hoge stand van het oppervlaktewater, dat bewust op die stand wordt gehouden. Zodoende wordt verdroging van het land voorkomen.
Visueel opvallende elementen worden gevormd door (lintvormige) dorpen, waarin veelal een kerktoren overheerst en door (hoge) bomen die langs veel wegen zijn geplant. Langs de ringvaarten van de Purmer en de Beemster is in Purmerend hoogbouw neergezet, die vanuit de wijde omgeving te zien is.
Het Alkmaardermeer vormt een duidelijke scheiding tussen de strandwallen in het westen en de veenpolders in het oosten.
De grote droogmakeijen zijn zeer open gebieden (met uitzondering van het westelijk deel van de Purmer dat wordt volgebouwd) met een regelmatig wegenpatroon, zoals in Beemster. Ze worden omgeven door hoge ringdijken.
In het oosten vormt de hoge IJsselmeerdijk een opvallend visueel kenmerk. Ter hoogte van Monnickendam en Volendam is over de Gouwzee fraai het silhouet van het eiland Marken waar te nemen.
Door Waterland lopen twee spoorlijnen (Zaandam-Enkhuizen en een klein stuk van de lijnen Zaandam-Uitgeest en Haarlem-Uitgeest in het zuidwesten van de gemeente Uitgeest) en de Rijkswegen A7 en A9. Door de regio lopen twee hoogspanningsleidingen.

(Zie afbeeldingen 2, 3 en 5)

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het wegenpatroon in de regio Waterland heeft een nationale, regionale, interlokale en lokale functie. De Rijkswegen A7 (Zaandam–Leeuwarden), in Waterland lopend door Wijde Wormer en Beemster (en een klein stukje Purmerend) en A9 (Alkmaar–Amstelveen) in het zuidwesten lopend door Uitgeest en Akersloot, hebben een nationale betekenis als doorgaande weg naar het noorden van Noord-Holland en de Afsluitdijk. Voor de Tweede Wereldoorlog hadden enige van de thans als regionaal aangeduide wegen deze functie. Het gaat om de noord-zuid gerichte provinciale wegen S11, ook wel de Zesstedenweg genoemd (Amsterdam–Monnickendam–Hoorn), de Jaagweg langs het Noordhollands Kanaal tussen Het Schouw en Purmerend en de weg langs de Zuidvaart, het Noordhollands Kanaal en het Kogerpolderkanaal/Markervaart van Krommenie naar Alkmaar. De overige regionale wegen zijn de oost-west lopende wegen S10 van Purmerend naar De Rijp en Alkmaar (aansluitend op de weg Krommenie–Alkmaar), de weg langs de Noordervaart (Schermer) en de Schermerhornerweg/Middenweg (Beemster) als doorgaande route van Hoorn naar Alkmaar en de provinciale weg Uitgeest–Krommenie.
De overige wegen zijn vooral van (inter)lokaal belang als verbinding tussen de dorpen.
Deze (inter)lokale wegen zijn de oudste wegen in het inventarisatiegebied. Langs een aantal ervan heeft de ontginning van het veengebied plaatsgevonden. De typische lintvorm van de dorpen Jisp en Warder is hiervan een goed voorbeeld. In later tijd zijn de wegen tussen de verschillende stadjes aangelegd. De weg over de Broekermeerdijk en de Zesstedenweg alsmede de Jaagweg naar Purmerend werden in de 17de eeuw aangelegd langs de trekvaart. In de jaren dertig van deze eeuw zijn deze wegen opgewaardeerd tot provinciale wegen en werden ze verbreed. Tevens werd toen een aantal nieuwe wegen aangelegd (provinciale weg Uitgeest–Krommenie, weg door Broekermeer).
De wegen in de droogmakerijen dateren van vlak na de drooglegging van de verschillende meren. Een rationeel patroon kenmerkt deze wegen. Met name in Beemster is dit het geval. Sommige van deze wegen kregen in deze eeuw een regionale functie.
Achter en over de dijk langs het IJsselmeer ligt reeds sedert de aanleg een weg, die door de hoge en/of beschutte ligging altijd een belangrijke verbindingsweg is geweest.

In 1850 waren alle wegen verhard die een regionale functie hadden, zoals de Jaagweg en de Zesstedenweg, alsmede een aantal wegen in de grote droogmakerijen. Vanaf 1850 werden de wegen successievelijk verhard en waar nodig verbreed (bijvoorbeeld de Dorpsstraat in Landsmeer), zodat rond 1900 alle belangrijke wegen konden worden aangemerkt als kunst- of klinkerweg.
Uitbreidingen tijdens de MIP-periode betroffen de wegen in de droogmakerijen uit de tweede helft van de 19de eeuw en een tweetal provinciale wegen, hiervoor reeds genoemd. Na de Tweede Wereldoorlog is een aantal nieuwe wegen aangelegd, waarvan de A7 en de A9 de belangrijkste zijn. De provinciale weg S10 dateert ook van na 1945.
(Zie afbeeldingen 6, 7 en 8)

4.2 Wateren

Gedurende de MIP-periode vormden het Noordhollands Kanaal en de Zaan de belangrijkste transportroutes over water. Daarnaast heeft de Zesstedenvaart tussen Amsterdam, Monnickendam, Edam en Hoorn ook

tijdens de MIP-periode een (minder belangrijke) transportfunctie gehad. Het traject ten noorden van Edam heeft nooit als zodanig gefunctioneerd. Het Alkmaardermeer had ten behoeve van de binnenvaart een transportfunctie.

Het Noordhollands Kanaal werd tussen 1819 en 1824 gegraven ter verbetering van de bereikbaarheid van Amsterdam. Het tracé volgde over grote delen de loop van reeds bestaande vaarten, zoals de trekvaart naar Purmerend en het zuidelijk deel van de ringvaart van de Beemster. Na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 verloor het Noordhollands Kanaal de transportfunctie grotendeels en werd het met name gebruikt voor de afwatering van onder meer Waterland. In de verschillende gemeenten waar het kanaal doorheen liep werden economische impulsen verwacht, die echter maar ten dele uitkwamen. Geen van de gemeenten heeft daadwerkelijk blijvend kunnen profiteren van het kanaal, met uitzondering van Purmerend (tot 1876). Hier werden sluizen gelegd in verband met de waterscheiding tussen de Schermerboezem en het Hoogheemraadschap Waterland. De schepen hadden dus een oponthoud en konden in Purmerend provianderen.

De Zaan vormde in de gemeente Wormer de belangrijkste transportroute. In de 17de eeuw bloeide de industrie langs en de handel over de Zaan onder invloed van de economische ontwikkeling van Amsterdam (zie ook de regiobeschrijving IJmond en Zaanstreek). In Wormer werd hiervan meegeprofiteerd. Ook in de 18de eeuw bleef de Zaan een belangrijke transportader. Door middel van de Knollendammervaart (ca 1825) en de Markervaart/Kogerpolderkanaal (ca 1850) stond de Zaan in verbinding met het Noordhollands Kanaal en bleef de Zaan bereikbaar voor schepen. Na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 brak een nieuwe periode van industrialisatie aan (zie ook 3.3). Via de Zaan werden grondstoffen en produkten af- en aangevoerd.
Over het Noordhollands Kanaal en de Zaan werden verschillende bootdiensten onderhouden voor het vervoer van mensen en goederen. Over de Zaan–Markervaart–Noordhollands Kanaal voer tussen 1864 en 1950 de Alkmaar Packet bootdienst. Tussen Amsterdam en Purmerend heeft over het Noordhollands Kanaal tussen 1856 en 1926 een stoombootdienst gevaren. Tot slot werd tussen Edam en Amsterdam via de Zesstedenvaart een stoombootdienst onderhouden (1868-1888).
Ten behoeve van het toerisme werd in 1906 de Marken-expresse geopend, een gecombineerde tram- en boottocht van Amsterdam naar Volendam (per tram) en Marken (per boot). Deze dienst bestaat nog steeds (zie ook 3.3 en 4.4).
Over de verschillende wateren hebben talloze pontveren en voetveren gelegen. Over het Noordhollands Kanaal resten in Waterland nog drie pontveren: bij Het Schouw, bij Ilpendam en bij Akersloot.
Bij Oost-Knollendam is nog een voetveer in de vaart over de Knollendammervaart. Tussen Marken en Monnickendam werd tot 1957 (aanleg dijk naar Marken) een veerdienst onderhouden.
Ten behoeve van de afwatering werden naast vele sloten tevens vaarten gegraven. De belangrijkste zijn de ringvaarten om de droogmakerijen, de Beemsteruitwatering (zie de regiobeschrijving West-Friesland), de Markervaart en de Nauernaschevaart. De laatste twee kregen in de 19de eeuw ook een transportfunctie. Het belangrijkste afwateringskanaal echter vormt het Noordhollands Kanaal, dat dit thans als hoofdfunctie heeft.
In Waterland stromen voorts vele natuurlijke riviertjes, plaatselijk veelal verbreed tot meren en plassen (Aaën en Dieën) als gevolg van veenafslag. Tot slot werden voor de ontwatering van het veen sloten gegraven die ook tegenwoordig bijdragen aan het waterrijke karakter van de regio.
Dit slotenpatroon is ontstaan tijdens de ontginningsperiode in de Hoge Middeleeuwen.

In de gemeenten Broek in Waterland en Marken zijn nog de restanten te zien van wat het Kanaal door Waterland had moeten worden. Dit kanaal zou, evenals het Noordhollands Kanaal, de bereikbaarheid van de dichtslibbende Amsterdamse haven in de 19de eeuw moeten verbeteren. Het kanaal zou vanaf Durgerdam met een boog tot aan Marken moeten lopen. Op Marken is daadwerkelijk een vaart gegraven (de Napoleonsvaart), in Broek in Waterland is men niet verder gekomen dat twee lange boogvormige sloten. Het graven startte in 1826, maar twee jaar later werd het werk gestaakt op last van koning Willem I in verband met de hoge kosten, de tegenwerking van Amsterdam en het ondiepe water bij Marken.
(Zie afbeelding 9)

4.3 Dijken

De oostgrens van het inventarisatiegebied wordt gevormd door de IJsselmeerdijk, plaatselijk aangeduid als Zeevangszeedijk (Zeevang), Zuidpolderdijk (Edam–Volendam), Hoge Dijk (Katwoude) en Waterlandse Zeedijk (Monnickendam en Broek in Waterland). Deze dijk heeft al sedert de aanleg rond 1180 een primaire waterkerende functie. Verschillende malen is hij doorgebroken, de laatste keer in 1916. Ook na de afsluiting van de Zuiderzee bleef de dijk belangrijk.
Verdere dijken vormen de ringdijken om de droogmakerijen, die bij de Beemster, Purmer, Schermer en Wijde Wormer consequent aan de kant van het nieuwe land hoger liggen dan aan de kant van het oude land. Dit werd bewust gedaan in de 17de eeuw. De rijke Amsterdamse kooplieden wilden dit in verband met het veiligstellen van hun investering: mocht de Zuiderzeedijk het begeven, dan zouden de nieuwe polders niet meteen onderlopen. Daartoe was een hogere waterstand nodig dan die die het oude land onder water zette.
Om het eiland Marken ligt vanaf de 13de eeuw een zeedijk. Deze is echter in de loop van de tijd vele malen doorgebroken en teruggelegd (we spreken dan van een inlaagdijk), waarbij de omvang van het eiland afnam van ruim 450 ha in 1345 tot 263 ha nu.
Om het Alkmaardermeer is een primaire dijk aangelegd, die al na de afdamming van de Cromme Nije en de Zaan in de 13de en 14de eeuw secundair werd. Rond de veenpolders werden in de Middeleeuwen dijken en kaden aangelegd die geen primaire functie hadden, maar dienden voor de ontwatering en regulering van de grondwaterspiegel.
In Akersloot heeft men uit veiligheidsoverwegingen de westelijke strandwal verhoogd tegen eventuele zeedoorbraken vanuit het westen.
(Zie afbeelding 10)

4.4 Spoor- en tramwegen

De regio Waterland heeft vanaf het derde kwart van de 19de eeuw een goede ontsluiting via spoor- en tramwegen gekend. In 1867 werd door de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) de spoorlijn Haarlem–Alkmaar geopend, die ook over het grondgebied van Uitgeest liep. Aldaar werd een station aangelegd. Twee jaar later kwam daar de spoorlijn Uitgeest–Zaandam bij. Uitgeest werd zodoende een knooppunt van spoorwegen. Deze twee lijnen hebben voor de ontsluiting van Waterland echter geen rol gespeeld. Dat gebeurde in 1884 met de aanleg door de HSM van de lijn Zaandam–Enkhuizen. Deze lijn werd dwars door Waterland aangelegd en liep ten oosten van Purmerend om voor passagiers uit Edam ook bereikbaar te worden. Stations langs deze lijn in Waterland lagen in Purmerend, Kwadijk, Middellie (een halte tot 1943) en Oosthuizen. De stations van Kwadijk en Oosthuizen werden na de Tweede Wereldoorlog gesloten, de gebouwen bestaan nog steeds. Purmerend heeft thans twee stations.
In 1906 werd vanuit Kwadijk een stoomtramlijn aangelegd naar Edam en Volendam. In eigendom bij de HIJSM werd de lijn door de Tweede

Noordhollandsche Tramwegmaatschappij (TNHT) geëxploiteerd. Over deze lijn werden tot 1933 personen en goederen (Volendamse vis en eieren) vervoerd, en tot 1944 alleen goederen. Daarna werd de lijn opgeheven. Een klein dijklichaam in de Purmer herinnert nog aan deze lijn. In de regio Waterland heeft een redelijk uitgebreid net van (stoom)tramlijnen gelopen. In 1888 werd door de Noorhollandsche Tramwegmaatschappij (NHT) de stoomtramlijn Amsterdam–Broek in Waterland–Monnickendam–Edam geopend die langs het Noordhollands Kanaal en de Zesstedenvaart liep. In 1894 werd de exploitatie overgenomen door de TNHT in verband met een uitbreiding van het net van de NHT, te weten de lijn Amsterdam–Purmerend. Bij Het Schouw begon de nieuwe tak naar Purmerend. Deze twee tramlijnen liepen langs de 17de-eeuwse trekvaarten en het Noordhollands Kanaal, zodat er naast elkaar zowel wateren liepen als wegen en tramwegen. De lijn naar Purmerend werd in 1895 doorgetrokken naar Alkmaar, waarbij de lijn door Beemster en Schermer liep en daar ook verscheidene haltes had. In 1931 reed de laatste tram naar Alkmaar. De TNHT werd in 1932 door de Noord- en Zuid-Hollandse Tramwegmaatschappij (NZHTM) overgenomen, waarna de lijnen werden geëlektrificeerd en de lijn van Edam naar Volendam werd doorgetrokken. Na de Tweede Wereldoorlog werden deze lijnen opgeheven en vervangen door busdiensten. In 1949 werd de lijn naar Purmerend opgeheven en in 1956 die naar Edam en Volendam. Van deze laatste lijn resten langs de Zesstedenweg nog enige bruggetjes met rails. In Purmerend is het Tramplein nog steeds een (bus)station. Verder herinnert niets meer aan de tramwegen. Het openbaar vervoer wordt nu onderhouden door de trein en bussen van de NZH.
(Zie afbeelding 12)

4.5 Militaire infrastructuur

Ten behoeve van de Stelling van Amsterdam, een kringstelling van permanente vestingbouw rond de hoofdstad, die tevens gold als laatste bolwerk in geval van aanvallen op Nederland, werden er in Waterland tien forten en een aantal tot de Stelling behorende waterstaatkundige werken gebouwd. De forten hadden tot taak het afsluiten van de verschillende hoger gelegen toegangswegen door het geïnundeerde gebied vóór de forten. Het gaat van oost naar west bekeken om het Fort bij Edam (Edam–Volendam), het (nooit voltooide) Fort bij Kwadijk (Zeevang), het Fort benoorden Purmerend, Fort aan de Nekkerweg, Fort aan de Middenweg, Fort aan de Jisperweg, Fort Spijkerboor (alle Beemster), Fort Marken-binnen, Fort Krommeniedijk en het Fort aan De Ham (alle Uitgeest). Ze werden gebouwd tussen 1894 en 1914. Bij de forten werden houten genieloodsen gebouwd voor de opslag van militair materieel. Het Fort bij Kwadijk is nooit gebouwd. De houten genieloods echter wel (ca 1895). Alle gebouwde forten en genieloodsen zijn thans nog aanwezig in het landschap.
De Stelling van Amsterdam was een inundatiestelling, dat wil zeggen dat het land ervóór onder water werd gezet in geval van aanvallen. Daartoe was het noodzakelijk dat er water moest worden ingelaten in verschillende polders. In Waterland kon het water van het Noordhollands Kanaal worden betrokken. Daarvoor waren in de Zuiddijk in de Beemster, in de ringdijk van de Eilandspolder en in de ringdijk van de Starnmeerpolder inlaatsluizen en inlaatduikers aangebracht. Verdere voorzieningen betroffen damsluizen (Beemster), kruitmagazijnen (o.a. Uitgeest en Landsmeer), doorvaartbeschoeiïngen (Uitgeest), nevenbatterijen (o.a. Uitgeest) en een Liniewal in de Starnmeerpolder (Wormer) die samen met reeds bestaande (ring)dijken het water moest keren. De weg door Kwadijk werd als waterkering voor het te inunderen gebied ten noorden ervan met ca 1 meter verhoogd. Als zodanig heeft de weg echter nooit gediend in verband met het nooit voltooien van het Fort bij Kwadijk waartoe de weg zou gaan behoren.

In 1956 werd de Stelling van Amsterdam bij Koninklijk Besluit opgeheven als vestingwerk.
(Zie afbeelding 12)

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

De regio Waterland wordt gekenmerkt door een overwegend agrarische bewoning, waarin drie steden in historisch-juridische zin liggen, die met name in de periode tot 1940 een centrumfunctie hadden voor het omliggende platteland. Dit zijn Purmerend, Monnickendam en Edam. Verspreid over de regio liggen meerdere dorpen, die vanuit hun oorsprong kunnen worden getypeerd als lintdorpen, kruisdorpen en damnederzettingen. Met name na de Tweede Wereldoorlog is bij een aantal van deze dorpen het karakter gewijzigd van lint- naar komvormig. Daarnaast zijn de nederzettingen in de droogmakerijen duidelijk geplande kernen. Dit zijn ook de jongste nederzettingen. Door de hele regio komt verspreid staande agrarische bebouwing voor. Thans is Purmerend verreweg de grootste kern in het inventarisatiegebied en heeft het een centrumfunctie voor een groot deel van de regio. Met name de 'randgemeenten' in de regio neigen tot een oriëntatie op steden buiten Waterland (Alkmaar, Zaandam en Amsterdam). Volendam en Marken vormen vrij zelfstandige gemeenschappen.

5.1.1 Bevolkingsontwikkeling

Waterland is altijd dun bevolkt geweest, ongeveer 85 inwoners per vierkante kilometer in 1851 en 136 in 1940. Met uitzondering van de drie stadjes hadden de afzonderlijke dorpen in de regio in 1851 nauwelijks meer dan 1.000 inwoners, meestal minder. In de MIP-periode is het bevolkingsaantal gegroeid van ruim 34.000 in 1851 tot bijna 55.000 in 1940, een procentueel bekeken (grote) groei van ongeveer 60%. Deze groei is tot stand gekomen doordat in alle gemeenten, met uitzondering van Graft-De Rijp en Monnickendam, de inwonersaantallen groeiden door natuurlijke aanwas. Migratie naar Waterland kwam in de MIP-periode weinig voor. De economische basis in de gemeenten Graft-De Rijp en Monnickendam liep in de MIP-periode terug na een grote bloei in de 17de en 18de eeuw. In de andere gemeenten verbeterde de economische basis in de 19de eeuw. In de gemeente Edam-Volendam vond onder de Katholieke bevolking van Volendam een (zeer) sterke natuurlijke aanwas plaats, ongeveer 25% van de totale groei in de regio. Andere plaatsen met sterke groei waren Purmerend (Noordhollands Kanaal, zie 4.2 en 5.2) en Landsmeer (eendenhouderij, zie 3.2). Sedert de jaren zestig van deze eeuw speelt het forensisme naar Amsterdam een grote rol. Purmerend werd toen een groeikern van Amsterdam en ook in Monnickendam, Landsmeer en Broek in Waterland vestigden zich nieuwe inwoners uit onder meer Amsterdam. Volendam groeide ook sterk, echter niet door forensisme, maar door natuurlijke aanwas. Zie ook de tabel.

5.2 Purmerend

Purmerend ontstond enerzijds als een veenontginningsdorp in de 14de eeuw aan de Where en anderzijds als vissersplaats aan de meren Beemster, Purmer en Wijde Wormer. De visserij en de handel (de plaats lag gunstig op de route Kennemerland–Zuiderzee) waren de belangrijkste bronnen van inkomsten. De kern groeide uit tot een stad; en kreeg in 1410 stadsrechten. Rond die tijd werd ook het thans verdwenen kasteel Purmersteijn gebouwd. Kort na 1572 werd een nieuwe omwalling aangelegd. Na de droogmaking van de meren verdwenen de visserij en de handel. Ervoor in de plaats werd Purmerend een agrarisch centrum. Het werd een marktstad waar agrarische produkten en vee uit onder andere de droogmakerijen verhandeld werden. Thans bestaat de wekelijkse veemarkt nog steeds. Tot in de 19de eeuw bleef dit zo. Met de opening van het Noordhollands Kanaal in 1824 kreeg Purmerend wederom een

economische impuls. De bij Purmerend gelegde sluizen brachten oponthoud voor de schepen, maar betekenden inkomsten voor het stadje. Toen in 1876 de betekenis van het kanaal afnam, kwamen spoedig daarna de spoorlijn (1888) en de tramverbindingen met Amsterdam en Alkmaar (resp. 1894 en 1895), waardoor de centrale ligging van Purmerend versterkt werd ten opzichte van het omliggende platteland. De stad bleef een agrarisch centrum, maar rond 1900 was het tevens een verzorgingscentrum voor de regio geworden met de bouw van ziekenhuizen, scholen, een bejaardentehuis en een postkantoor. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het stadje gestaag. Na 1966 werd dit versterkt door de aanwijzing als groeikern van Amsterdam.
Het oudste deel van de stad ligt rond de Kaasmarkt, waar een aantal wegen uit verschillende richtingen samenkwam. De 16de-eeuwse uitbreiding vond plaats naar het oosten, terwijl het kasteel ten westen ervan werd neergezet. In de 19de eeuw groeide de stad bescheiden. Uitbreidingen buiten de stadswallen vonden plaats tussen het Noorhollands Kanaal en het treinstation, ten zuiden van de oude stad. Ook ten noorden van de Where vond een geringe uibreiding plaats. Van de oude stadswallen is in de huidige plattegrond weinig te herkennen. In de 19de en 20ste eeuw is veel gesloopt ten behoeve van het groeiende verkeer. Na 1966 is de stad enorm gegroeid en werden er ten noorden, oosten en zuiden van de oude stad nieuwe wijken gerealiseerd. In de Overwheerse polder is veel (middel)hoogbouw en laagbouw tot stand gekomen, terwijl in de Purmer en de Gors voornamelijk laagbouw is neergezet. Het oude stadscentrum is als gevolg van de vergroting van de verzorgende functie en de toename van het verkeer ernstig in karakter aangetast. Er is veel afgebroken en door nieuwbouw vervangen.

5.3 Monnickendam

Rond 1240 werd de buitendijks gelegen Monnickenbroek aan monniken van het klooster Mariëngaarde verkocht. Zij verbonden het Noord- en Zuideinde door middel van een dam, die gelegen was aan de monding van de Leek. Rondom deze dam onstond Monnickendam, dat in 1355 stadsrechten kreeg. De nederzetting kende verschillende uitbreidingen: in 1356 en 1404 naar het zuiden en een nieuwe uitleg in 1575 naar het westen. Toen kwam er ook een nieuwe omwalling. De grootste bloei beleefde Monnickendam na 1572, toen de Spaanse vloot door de Hollandse Zuiderzeesteden werd verslagen. Men leefde van de handel, scheepvaart en de visverwerking. Begin 17de eeuw nam de bloei van de handel af onder invloed van de concurrentie van Amsterdam. In de 17de en 18de eeuw leefde men in Monnickendam nog steeds van de handel en de nijverheid, maar de economische basis was dusdanig verslechterd, dat er sprake was van armoede. Toen in de 19de eeuw de bereikbaarheid vanuit Amsterdam verbeterd werd (verharding wegen en komst stoomtram) verbeterde de situatie opnieuw, maar vond men de inkomsten nog steeds in de handel en nijverheid, waarbij met name de palingrokerijen genoemd moeten worden. Pas na ongeveer 1960 kwam hierin verandering, toen Monnickendam een forensenplaats voor met name Amsterdammers werd.
Het oudste deel van de nederzetting onstond langs de dam. Van de oude kerk resteert thans nog de speeltoren. De uitleg van 1575 bleef de grens van de stad tot ongeveer 1920: door de armoede in de 17de en 18de eeuw vond er geen groei plaats; er werden zelfs woningen afgebroken. Tijdens de overstroming van 1916 spoelden veel (krot)woningen weg. Het herstel ervan betekende werk in de stad en er kwamen betere en meer woningen, zodat rond 1920 de eerste woningen buiten de oude wallen werden gebouwd. Tot 1940 werd de oudere bebouwing gerenoveerd en vond er een uitbreiding naar het westen plaats. Na 1959 is Monnickendam naar het zuiden gegroeid. De uitbreidingen hebben geen veranderingen van de structuur van de oude kern veroorzaakt. Het hele

stratenpatroon is nog gelijk aan dat van de ontstaansgeschiedenis van de verschillende stadsdelen.

5.4 Edam

Edam ontstond op de plek waar het veenstroompje de IJe om een hoger gelegen stuk land liep. Aldaar werd een dam gelegd, waaromheen Edam ontstond. De plaats kreeg in 1357 stadsrechten en ontwikkelde zich tot een handelsstadje: via de IJe en later (1357) het Oorgat had de stad een rechtstreekse verbinding met de Zuiderzee. De handel bloeide en in de 14de eeuw vond er een uitbreiding naar het oosten plaats langs drie nieuw aangelegde havens. Kort na 1400 bereikte Edam de omvang die het tot omstreeks 1950 zou houden. Rond 1500 werd de stad ommuurd. Aan het einde van de 16de eeuw ging de handel achteruit door de felle concurrentie van Amsterdam en door het leggen van een dam- en zeesluis in het Oorgat. De werkgelegenheid in de 17de en de 18de eeuw werd gevonden in de nijverheid en de vee- en kaashandel (Edammer kaas). Vanaf het midden van de 18de eeuw stagneerde de economie, terwijl de aanleg van het Noordhollands Kanaal en later het Noordzeekanaal betekende dat de scheepvaart de Zuiderzee, en daarmee ook Edam, links liet liggen. Tot 1950 veranderde er niets. Na die tijd kwam het forensisme op en breidde de stad zich uit naar het zuidoosten.
De omvang die rond 1400 werd bereikt bleef zoals gezegd tot ongeveer 1950 behouden. Het noordelijk deel van de stad binnen de wallen bleef tot die tijd leeg. In de MIP-periode vond er vervanging van bestaande bebouwing plaats. Daarnaast werd er enige nieuwbouw gepleegd, met name bestaande uit pakhuizen langs de havens. Het uitbreingsplan van rond 1948 voorzag in een invulling van de lege plekken binnen de vesting, waarna er een uitbreiding naar het zuidoosten zou plaatsvinden; dit is gebeurd. Edam is thans een plattelandsstadje met een beperkte woon- en werkfunctie.

5.5 Dorpen en buurtschappen

Het merendeel van de nederzettingen in Waterland bestaat uit in oorsprong agrarische dorpen en buurtschappen. Het overheersende type is het lintdorp, waarin de bebouwing zich éénzijdig dan wel tweezijdig langs een weg bevindt. Daarnaast komt een aantal damnederzettingen en een enkel kruisdorp voor. In de volgende subparagrafen wordt een onderverdeling gemaakt in lintdorpen en kruisvormige dorpen. Als eerste wordt echter Volendam apart kort beschreven in verband met de grote omvang van deze kern.

5.5.1 Volendam

Volendam is ontstaan als dijkdorp na het afsluiten van de IJe in 1357. Het is altijd een Katholieke vissersgemeenschap geweest, die vrij geïsoleerd leefde van de buitenwereld. Tot 1932 vormde de visserij een belangrijke bron van inkomsten, tussen ongeveer 1890 en 1940 ook de eendenhouderij. Na de afsluiting van de Zuiderzee nam de visserij in betekenis enorm af. Samen met een teruggang in de eendenhouderij betekende dit dat er nieuwe middelen van bestaan moesten worden gevonden. Die kwamen in de vorm van industrie, bouwnijverheid en toerisme.
Het oude dorp was lineair gelegen langs de Zuiderzeedijk. In de loop van de 19de eeuw breidde het dorp zich uit, tot ongeveer 1870 ongepland zodat een wirwar van straten ontstond. Deze uitbreiding kwam tot stand langs de dijk en landinwaarts. Na 1870 vond vergroting van de bebouwde kom plaats door middel van landinwaarts geplande wijkjes. Het dorp werd toen komvormig van karakter. Door de enorme groei van de Katholieke bevolking in de tweede helft van de 19de eeuw stevende het dorp qua inwoners Edam, tot welke gemeente het behoorde, voorbij.
Na de Tweede Wereldoorlog is Volendam opnieuw sterk gegroeid en is

het van Edam gescheiden door een smalle strook weiland. Volendam is thans een verstedelijkt vissersdorp met een woonfunctie voor elders werkende Volendammers.

5.5.2 Lintvormige nederzettingen
Het merendeel van de nederzettingen in Waterland bestaat in oorsprong uit lintvormige nederzettingen. Vrijwel allemaal zijn ze ontstaan langs een voormalige ontginningsas vanwaaruit in de Hoge Middeleeuwen het Waterlandse veengebied werd ontgonnen. De ontginners vestigden zich naast elkaar en ontgonnen (vrijwel altijd) loodrecht op de ontginningsas. Op deze manier ontstond de voor het Westnederlandse veengebied zo kenmerkende langgerekte strokenverkaveling met lineaire dorpen.
In Waterland zijn verschillende van deze ontginningsassen met de daarlangs gelegen dorpen nog goed bewaard gebleven. Het gaat om onder meer de as Landsmeer (Zuideinde–Dorpsstraat–Noordeinde)–Den Ilp–Purmerland, de as Jisp–Wormer en de as van De Rijp naar Graft, die zich verder voortzet naar Noordeinde, Grootschermer en Schermerhorn.
Ook de dorpen in Zeevang zijn als oude ontginningsassen te beschouwen. Langs de wegen waaraan de dorpen liggen wordt aan beide zijden ervan bebouwing aangetroffen. Gedurende de MIP-periode heeft zich in de structuur van de dorpen vrijwel niets gewijzigd. Er heeft voornamelijk vervangende woningbouw, verdichting en geringe uitbreiding plaatsgevonden. In verschillende dorpen, zoals Grootschermer, Zuidoostbeemster en Warder zijn enige rentenierswoningen gebouwd. In de meeste andere dorpen bevinden zich één of meer gebouwen uit de MIP-periode, die het vermelden waard zijn. Zoals kerken (Middelie: Doopsgezinde Vermaning, 1899), weeshuizen (De Rijp, 1865 en Graft, 1911) en scholen (waarbij de school in Waterstaatsstijl uit 1876 in Graft te noemen valt). In Jisp bevinden zich enige vervenerswoningen. In Broek in Waterland tot slot staan enkele opmerkelijke woonhuizen, zoals een houten huis in Art Nouveau-stijl, dat uniek in Nederland is.
Een aantal dorpen is na 1940 zodanig gegroeid dat het lintvormige karakter grotendeels verloren is gegaan. Voorbeeld hiervan zijn: Landsmeer, Broek in Waterland en De Rijp.
Een ander voorkomend type van een lineaire nederzetting in Waterland is de damnederzetting. Voorbeelden zijn Uitdam, Ilpendam, Volendam en Monnickendam. De laatste twee zijn reeds behandeld. Uitdam is ontstaan na de afdamming van de Uitdammer Die rond 1180. Het buurtschap is nooit uitgegroeid tot een dorp, mede door de perifere ligging in de regio. In de 12de eeuw werd in het riviertje De Ilp een dam gelegd, waaromheen zich het dorp Ilpendam ontwikkelde. Dit dorp is echter ook als komvormig te beschouwen, daar er een concentratie van bebouwing rond de N.H. Kerk aanwezig is, terwijl de verdere bebouwing zich lineair voortzet langs de Purmer ringvaart (zie ook 5.5.3).
In de Beemster, Purmer en Schermer kan een derde type lineaire nederzetting worden onderscheiden. Dit zijn de geplande 17de-eeuwse dorpen en buurtschappen. Dit zijn de jongste nederzettingen in de regio. Op Middenbeemster na, dat als kruisdorp werd opgezet (zie 5.5.3), zijn ook deze nederzettingen lineair van karakter, met tweezijdige lintbebouwing. Op kruispunten van wegen vond ook verdichting en enige komvorming plaats, zoals in Purmerbuurt, Zuidoostbeemster en Stompetoren. In de MIP-periode veranderde er in deze dorpen weinig. Alleen in Zuidoostbeemster heeft er toen groei plaatsgevonden. Dit dorp is na 1960 flink in omvang toegenomen en heeft thans een komvormige hoofdstructuur. Akersloot en Uitgeest tenslotte zijn te beschouwen als lineaire dorpen ontstaan op noord-zuid gerichte strandwallen. Na 1940 zijn deze dorpen getransformeerd tot komvormige nederzettingen.

5.5.3 Kruisvormige nederzettingen
Nederzettingen die reeds vanuit hun oorsprong een kruisvormig karakter hebben, komen in Waterland nauwelijks voor. Alleen Middenbeemster en

Ilpendam zijn als zodanig te karakteriseren. Middenbeemster is gepland opgezet als kruisdorp in de drooggelegde Beemster met een duidelijke komvorming om één centraal plein, dat gelegen is rondom de kruising van twee wegen. Dit is thans nog goed waar te nemen: het centrum van het dorp wordt gevormd door dit plein. De uitbreidingen in de MIP-periode en de na-oorlogse nieuwbouw doen hieraan geen afbreuk.
In Ilpendam heeft rond de N.H. Kerk komvorming plaatsgevonden, terwijl het dorp zich langs de Purmerringvaart lineair voortzet.
Op Marken komen in verband met het vroegere overstromingsgevaar kunstmatige woonhoogten voor, de zogenaamde "werven", waarop de bebouwing zich heeft geconcentreerd. De werven zijn waarschijnlijk in fasen uitgebreid en volgebouwd. Kerkbuurt is te beschouwen als een ovale werf, de overige als meer vierkant van vorm. De bebouwing op de werven bestaat in Kerkbuurt uit dicht op elkaar staande lineaire woningen langs één straat, waarachter in de 19de eeuw een groot aantal nieuwe woningen als nieuwe stroken werd neergezet. Op de andere werven is meer sprake van een kruisstructuur, met de bebouwing bij de kruising van twee paden over de werf. De bebouwing op de werven dateert veelal uit de 19de eeuw. In de structuur is tussen 1850 en 1932 praktisch niets veranderd. Het geheel van de werven wordt ook wel aangeduid als een 'terpenzwerm', dat uniek in Nederland is te noemen.
Na 1932 heeft bebouwing buiten de werven plaatsgevonden.

(Zie afbeelding 4 en 13)

6. Objecten/gebouwen/complexen

6.1 Agrarische bebouwing

De overheersende bebouwing in Waterland in de MIP-periode was agrarisch van aard. Het dominerende boerderijtype was (en is) de Noordhollandse stolpboerderij, in veel gevallen gebouwd aan het einde van de 19de eeuw. Kenmerkend voor de Waterlandse stolp is het voorkomen van een verhoogde middenpartij. Door de drassige veengrond in de oude polders werden stolpen geheel of gedeeltelijk uit hout opgetrokken, terwijl houtskeletbouw ook wordt aangetroffen. De stolpen op de kleigronden zijn veelal opgetrokken in baksteen. De stolp als boerderijtype dateert van omstreeks 1600 en werd tot in het begin van de 20ste eeuw gebouwd. De stolp komt zowel voor in de dorpen en buurtschappen als in de buitengebieden. De toegang tot de boerderijen loopt in bijvoorbeeld Beemster en Jisp alleen via bruggetjes over een voor de boerderijen lopende sloot.

Daarnaast wordt in Waterland de hooihuisboerderij regelmatig aangetroffen. Dit type boerderij wordt gekenmerkt door het voorkomen van een houten hooihuis achter de boerderij. Dit hooihuis is meestal een vierkant omtimmerde hooiberg met vast dak.

Verspreid over de buitengebieden, maar tevens in aparte buurten voorkomend, zijn de landarbeiderswoningen. Ook deze woningen zijn opgetrokken uit hout en/of steen en hebben één bouwlaag onder zadeldak.

Pakhuizen komen verspreid over de regio voor, maar altijd geconcentreerd in een dorp of stad. Eierpakhuizen worden aangetroffen in Landsmeer, Den Ilp en Purmerland, kaaspakhuizen in Oosthuizen.
In Akersloot en Uitgeest staan daarnaast enige bollenschuren. Het aantal bouwlagen variëert, maar ze zijn vrijwel altijd opgetrokken uit baksteen onder een zadeldak of mansardekap.

6.2 Visserswoningen en palingrokerijen

Dit type woning komt met name veel voor in Volendam en bestaat uit één bouwlaag met zadeldak, een bakstenen gevelbekleding met houten topschot, windveren en makelaar (sober uitgevoerd). De noklijn staat haaks op de weg en het dak is gedekt met rode pannen.
Gelieerd aan de visserij was de visverwerkende industrie, die zich met name in Monnickendam bevond. Hiervan resteren thans nog enkele palingrokerijen, die uniek te noemen zijn voor het hele land.

6.3 Paalwoningen

Deze woningen worden aangetroffen op Marken, waar men de huizen die aan de rand van de werven of erbuiten waren gesitueerd, uit veiligheidsoverwegingen op palen bouwde. Het zijn houten huizen die tot het type zaalhuis wordt gerekend, dat wil zeggen dat de woning uit één vertrek bestaat. De huizen hebben een zadeldak.
Ook de overige bebouwing uit de 19de eeuw op Marken is veelal uit hout opgetrokken.

6.4 Militaire complexen

In de regio Waterland werden als onderdeel van de Stelling van Amsterdam werken met een militaire functie aangelegd in de gemeenten Edam-Volendam, Zeevang, Beemster, Graft-De Rijp, Wormer en Uitgeest. Het betreft een negental forten, bomvrije bakstenen gebouwen, houten

genieloodsen en een aantal waterstaatkundige werken als inundatie- en damsluizen. Deze structuur is nog gaaf bewaard aanwezig in het landschap.

6.5 Industriële complexen

Het betreft hier het als gebied met bijzondere waarden aangeduide industriecomplex langs de Zaan in Wormer, bestaande uit pakhuizen, pellerijen en een silo.

6.6 Ziekenhuis

Het betreft hier het voormalige Stadsziekenhuis aan de Purmersteenweg in Purmerend, dat als object uniek te noemen was in Waterland.
Het gebouw werd gecreëerd naar de ideëen en gebruik makend van de vormentaal van de Nieuwe Zakelijkheid. In de zomer van 1992 is dit gebouw afgebroken.

7. Gebieden met bijzondere waarden

Het gaat hier om het reeds in het vorige hoofdstuk aangeduide industriële complex langs de Zaan, gelegen in de gemeente Wormer. Dit gebied is van belang vanwege de regionale en lokale stedebouwkundige en cultuurhistorische waarde. Het betreft een verzameling van een ooit tot een veel groter complex behorende concentratie van industriële bebouwing langs de Zaan dat ontstond in de tweede helft van de 19de eeuw. Binnen de gemeente Wormer gaat het om een reeks gebouwen bestaande uit een aantal pakhuizen, pellerijen een een graansilo.
(Zie afbeelding 14)

Geraadpleegde werken

Cock, J.K. de, "Historische geografie van Waterland", *In: Tijdschrift Holland,* Nr. 7 1975.

Don, P., *Kunstreisboek Noord-Holland,* Zeist 1987.

Engel, W. en Kok, J., *Stoomtrams van Wadden tot IJ,* Rotterdam 1973.

Goudeau, J.J.W., *Concept-register Stelling van Amsterdam, deel Het Noorden en deel Noordwest tot West,* Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem 1990 en 1991.

Kok, J., *'t Boemeltje van Purmerend, boot-, tram- en treinverbindingen tussen Amsterdam en Waterland, alsmede de stoomtram Purmerend–Alkmaar,* Schoorl 1980.

Kooiman, D., *De zeeweringen en waterschappen van Noord-Holland,* Alphen a/d Rijn 1936.

Landschapsonderzoek Noord-Holland, regio E Noord-Kennemerland en regio G Waterland, uitgevoerd door Buro Maas te Zeist in opdracht van de Dienst Ruimte en Groen (vml P.P.D.) van de provincie Noord-Holland, 1985 en 1986.

Momumenten Inventarisatie Project Noord-Holland,
Gemeentebeschrijving:

Akersloot	R.L. Lourijsen, december 1990.
Beemster	E. Raap en R.L. Lourijsen, oktober 1991.
Broek in Waterland	E. Raap en R.L. Lourijsen, november 1991.
Edam-Volendam	E. Raap en R.L. Lourijsen, augustus 1991.
Graft-De Rijp	R. Klip en R.L. Lourijsen, januari 1991.
Ilpendam	R. Klip en R.L. Lourijsen, februari 1991.
Jisp	N.C. van Goor, juni 1991.
Katwoude	N.C. van Goor, juni 1991.
Landsmeer	E. van der Kleij, oktober 1991.
Marken	R.L. Lourijsen, december 1990.
Monnickendam	R.L. Lourijsen, december 1990.
Purmerend	R. Klip en P.E. Devilee, april 1991.
Schermer	J.H.R.M. van Draaijen, juli 1990.
Uitgeest	J.H.R.M. van Draaijen, december 1990.
Wormer	J.H.M.R. van Draaijen, maart 1991.
Wijde Wormer	N.C. van Goor, augustus 1991.
Zeevang	M.J.B. van den Beemt en R.L. Lourijsen, oktober 1991.

De Roy van Zuydewijn, N., *Monumentenreisboek deel Noord- en Zuid-Holland,* Den Haag 1990.

Schorer, J., *De zeeweringen en waterschappen van Noord-Holland,* Haarlem 1894.

Steegh, A., *Monumentenatlas van Nederland,* Zutphen 1985.

Stiboka, *De bodem van Noord-Holland,* Haarlem/Wageningen 1974.

Vries, mr. G. de, *De zeeweringen en waterschappen van Noord-Holland,* Haarlem 1864.

Tabel

Hieronder volgen de aantallen inwoners in de verschillende gemeenten van de regio op 31-12 van elk genoemd jaar. De gegevens voor de aantallen van 1851, 1900 en 1940 zijn ontleend aan de Databank Bevolkingsgegevens van het Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam. De gegevens voor 1988 zijn ontleend aan het *Jaarboek voor de provincie Noord-Holland voor 1991* en *De bevolking der gemeenten van Nederland op 1-1-1990* van het CBS. Opgemerkt moet worden dat per 1-1-1991 een gemeentelijke herindeling heeft plaatsgevonden in Waterland, waarbij de zelfstandige gemeenten Broek in Waterland, Ilpendam, Katwoude, Marken en Monnickendam zijn samengevoegd tot de nieuwe gemeente Waterland, en de zelfstandige gemeente Jisp, Wormer en Wijde Wormer zijn samengevoegd tot de nieuwe gemeente Wormerland. De inwonersaantallen van deze gemeenten zijn hier niet weergegeven, omdat het MIP uitgaat van de situatie van 14-3-1988, toen de oude gemeenten nog bestonden.

	Jaar			
	1851	**1900**	**1940**	**1988**
Akersloot	999	1.548	2.150	5.010
Beemster	3.035	4.387	5.450	7.647
Broek in Waterland	1.527	1.593	1.542	2.738
Edam-Volendam	4.212	6.421	9.340	24.766
Graft-De Rijp	3.611	2.929	2.512	5.488
Ilpendam	1.408	1.918	2.397	3.120
Jisp	675	756	715	953
Katwoude	202	249	251	232
Landsmeer	1.144	2.044	3.897	9.302
Marken	895	1.331	1.388	2.055
Monnickendam	2.726	2.605	2.542	9.953
Purmerend	3.935	5.680	6.217	58.718
Schermer	2.728	1.880	2.908	4.202
Uitgeest	1.713	2.665	4.031	9.692
Wormer	1.339	1.937	5.057	11.228
Wijde Wormer	526	683	762	1.341
Zeevang	2.700	3.424	2.733	5.657
Totaal	**34.192**	**43.050**	**54.752**	**162.092**

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland, Provinciale Planologische Dienst Noord-Holland 1983.

2. Regio Waterland ca 1850, Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, blad 19 (Alkmaar) en 25 (Amsterdam), verkleind.

3. Regio Waterland ca 1981, topografische kaart van Nederland 1:50.000 blad 19 (Alkmaar) en 25 (Amsterdam),verkleind.

4. Groeikaart, tekening auteur 1991 op basis van afb. 2, afb. 3 en de U.S. Army Map van 1943.

5. Bodem en landschap, tekening auteur 1991.

6. Belangrijkste landwegen ca 1850, tekening auteur 1991.

7. Belangrijkste landwegen ca 1940, tekening auteur 1991.

8. Belangrijkste landwegen ca 1981, tekening auteur 1991.

9. Belangrijkste wateren 1850-1940, tekening auteur 1991.

10. Belangrijkste dijken 1850-1940, tekening auteur 1991.

11. Spoorwegen en voormalige tramwegen 1850-1940, tekening auteur 1991.

12. Militaire infrastructuur 1850-1940, tekening auteur 1991.

13. Nederzettingsvormen, tekening auteur 1991.

14. Gebieden met bijzondere waarden, ingetekend op achtergrond afb. 3.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

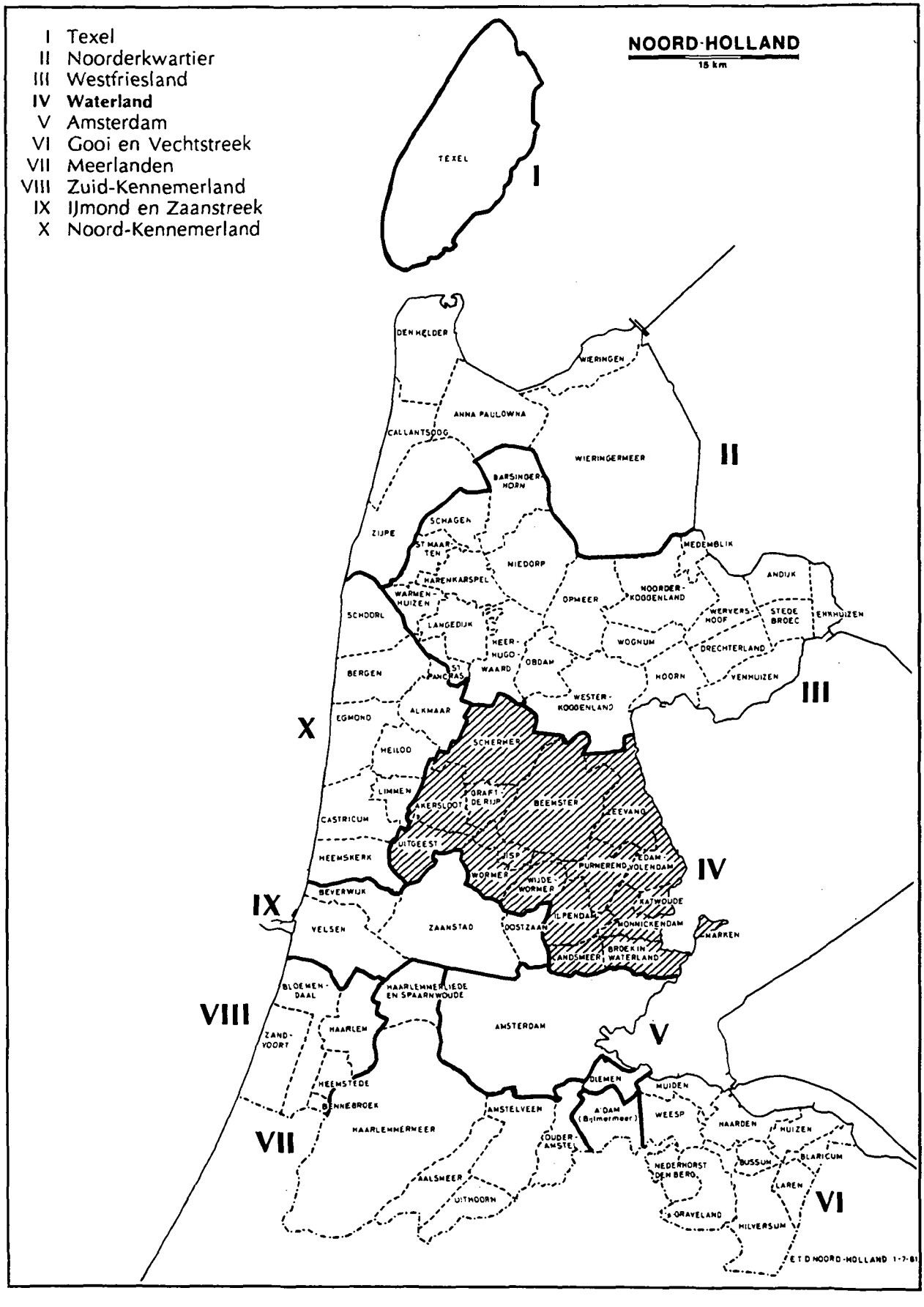

2. Regio Waterland circa 1850

3. Regio Waterland circa 1981

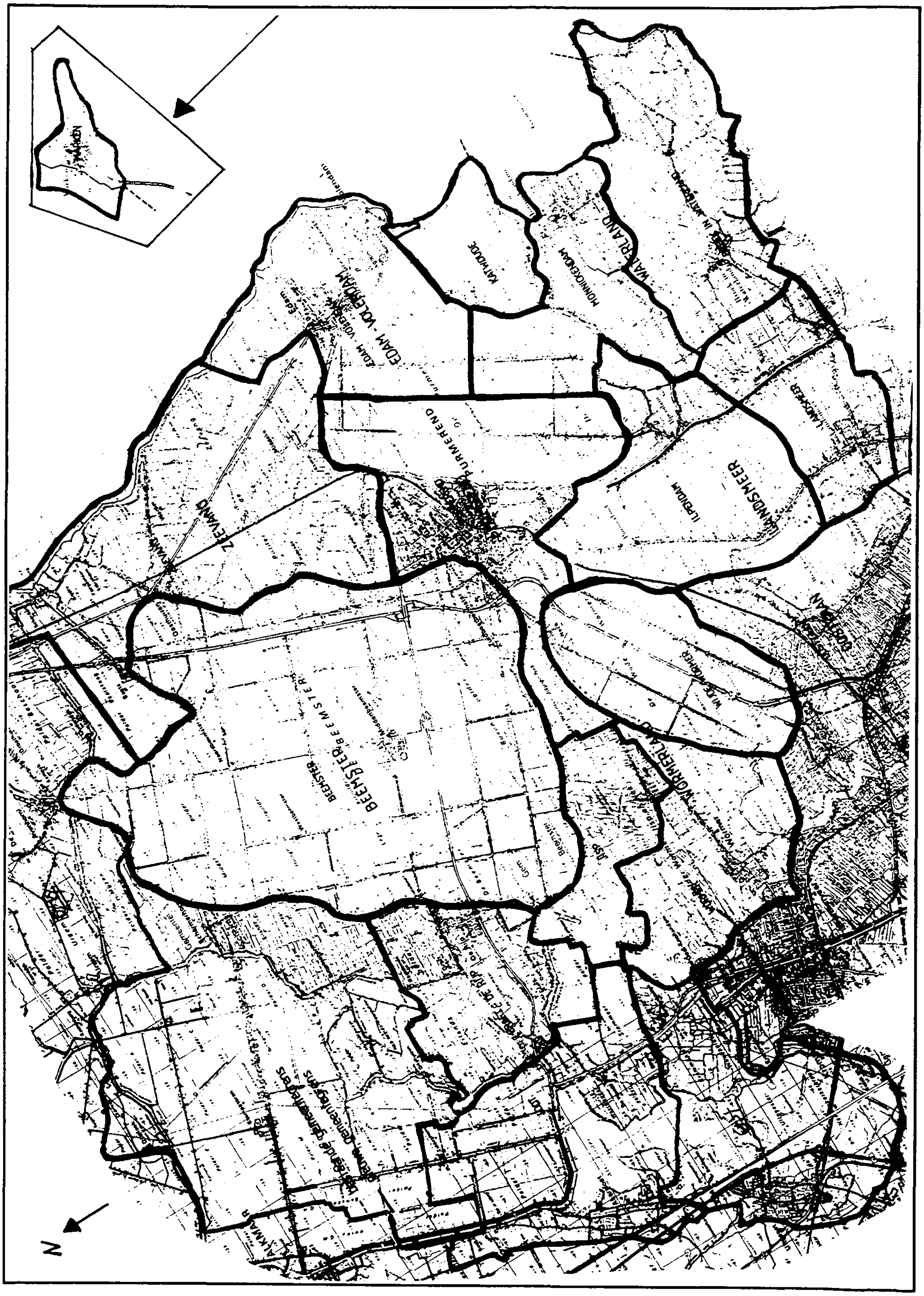

4. Groeikaart regio Waterland

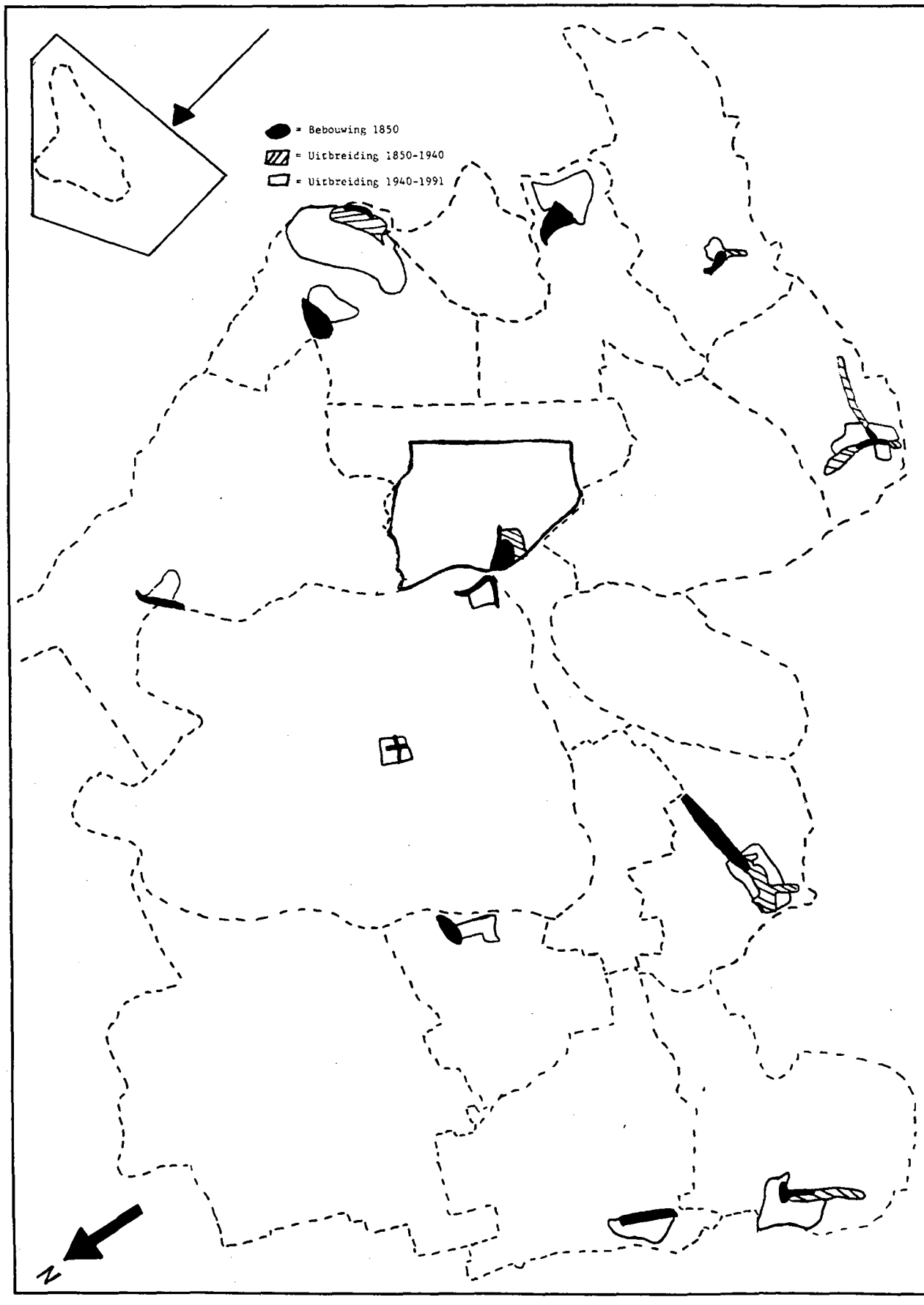

5. Bodem en landschap regio Waterland

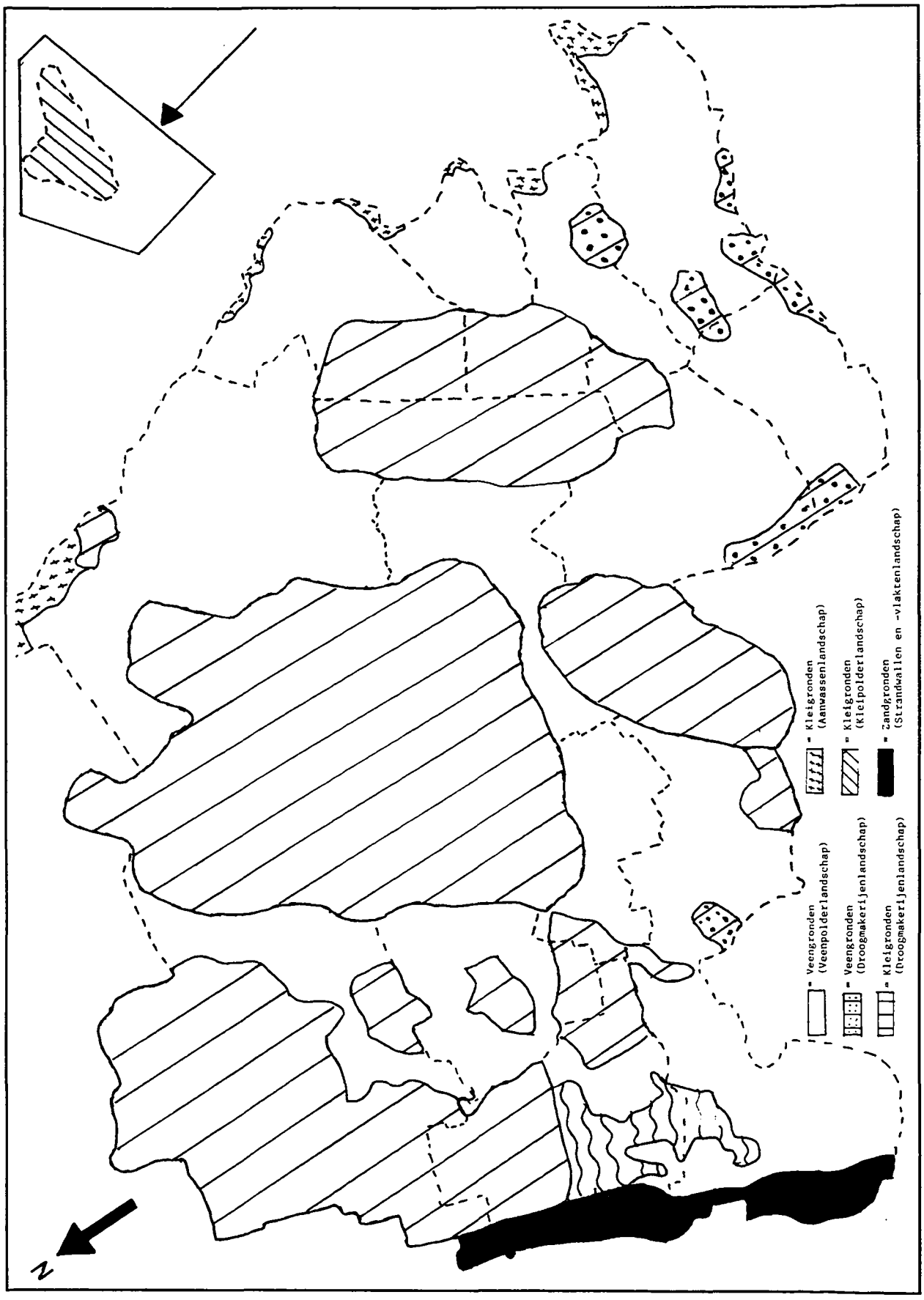

6. Belangrijkste landwegen circa 1850 regio Waterland

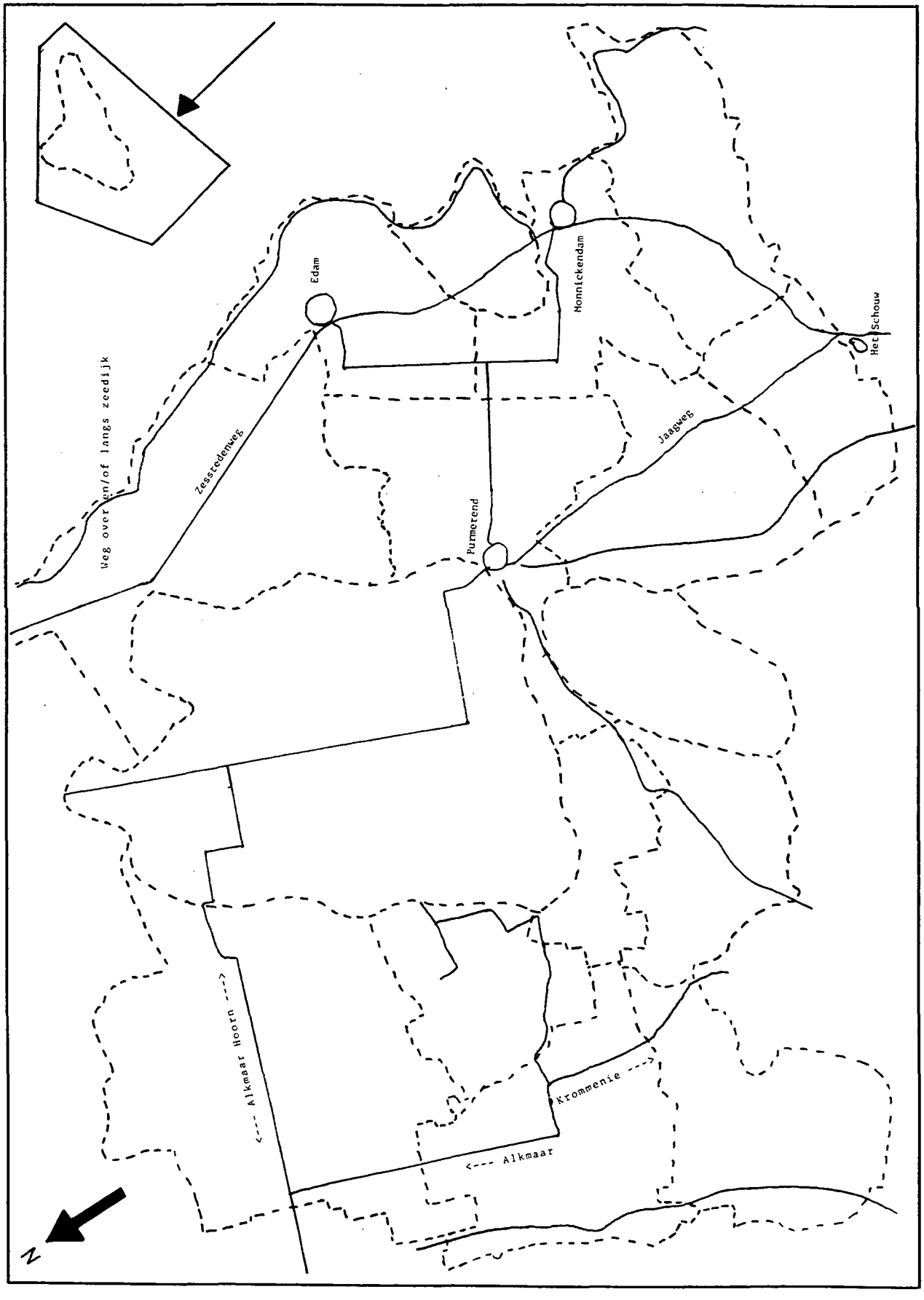

7. Belangrijkste landwegen circa 1940 regio Waterland

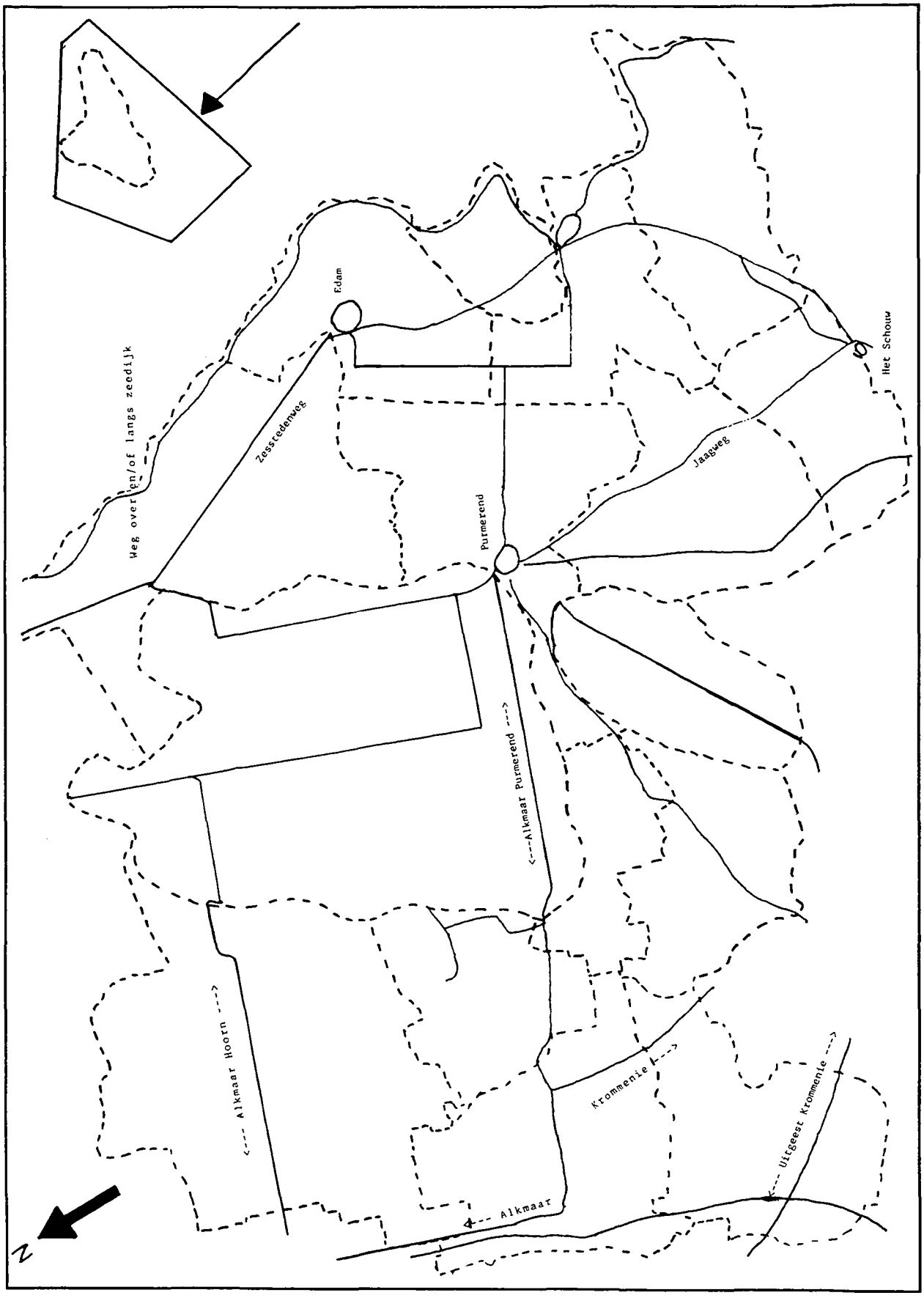

8. Belangrijkste landwegen circa 1981 regio Waterland

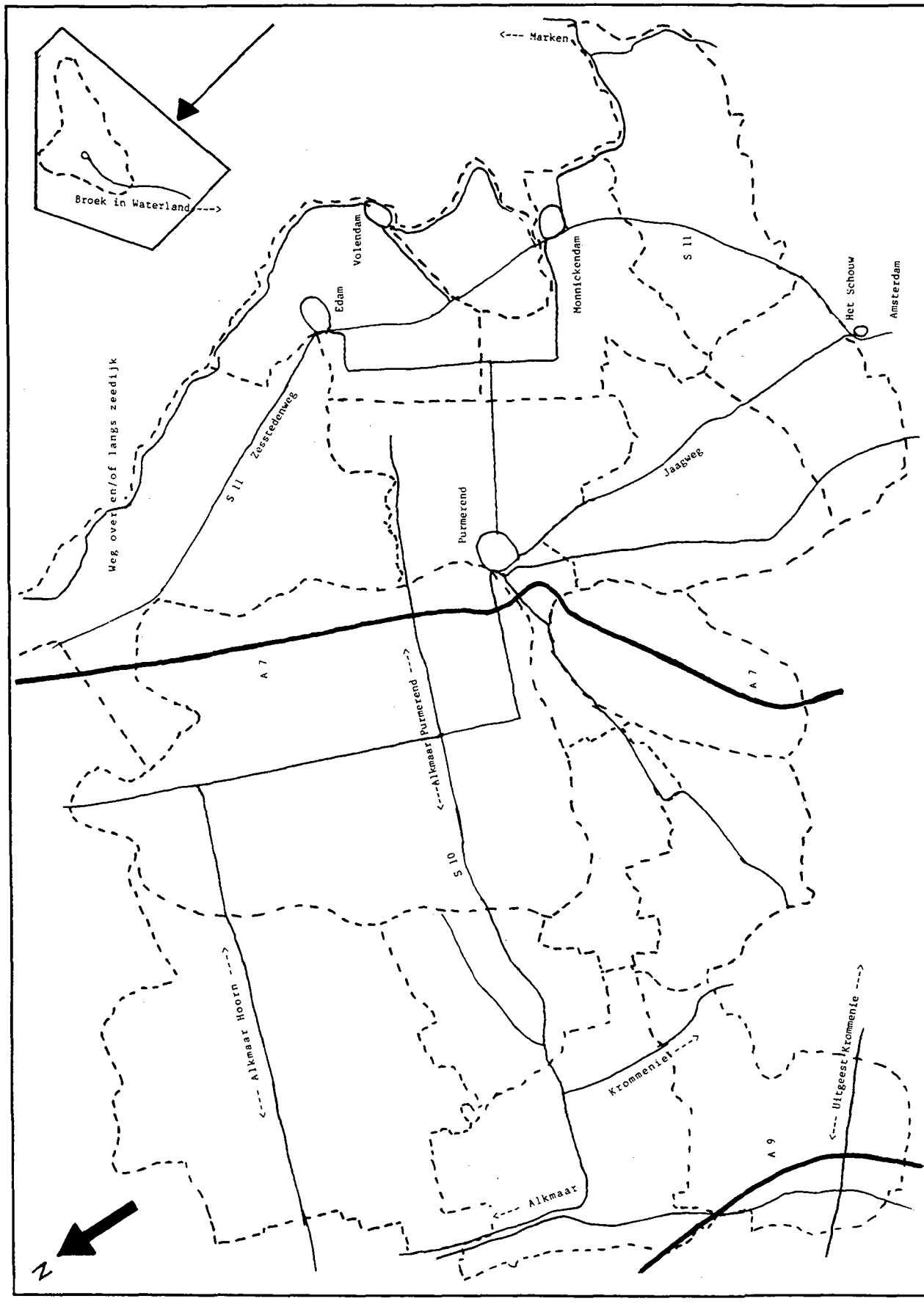

9. Belangrijkste wateren 1850-1940 regio Waterland

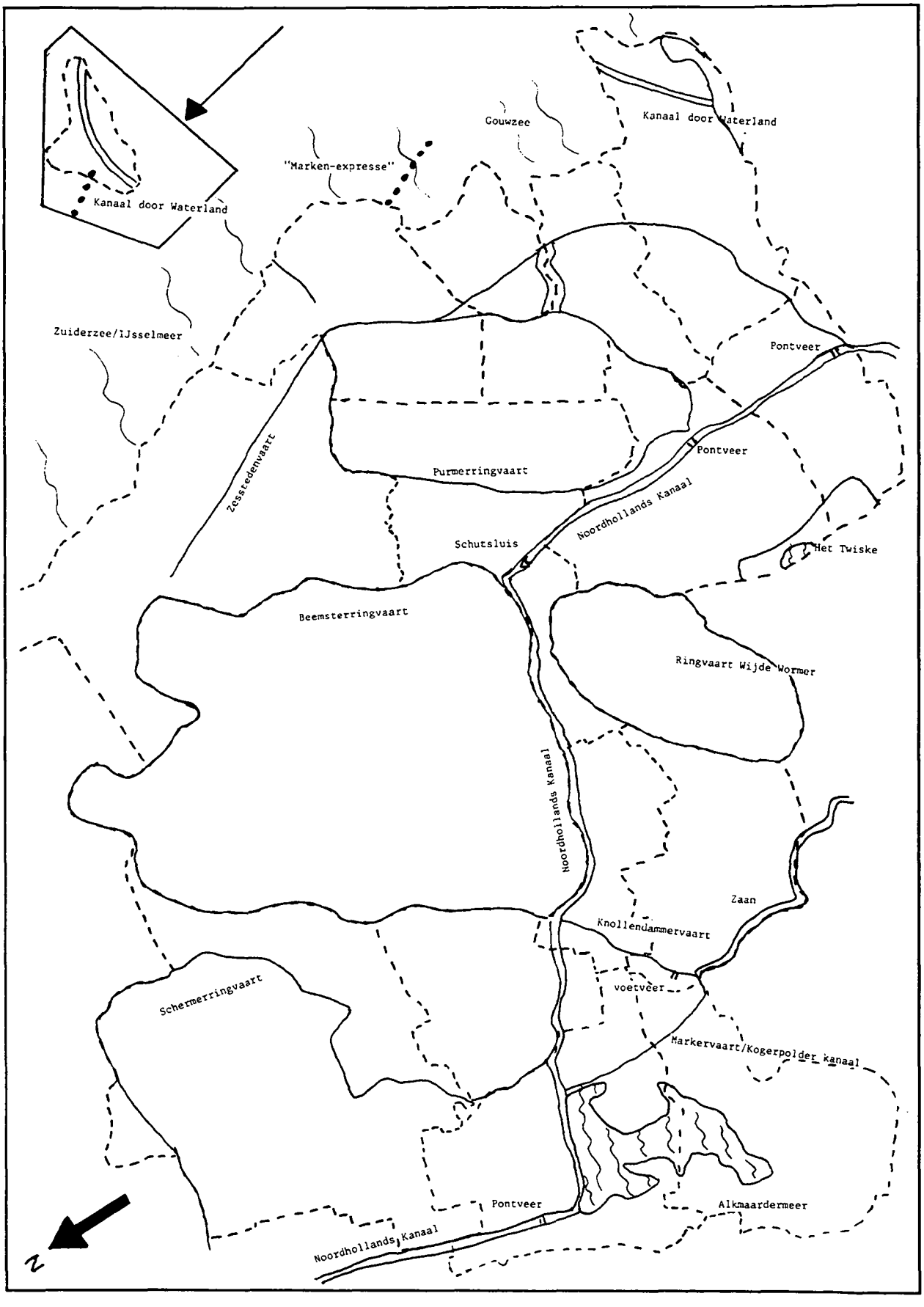

10. Belangrijkste dijken 1850-1940 regio Waterland

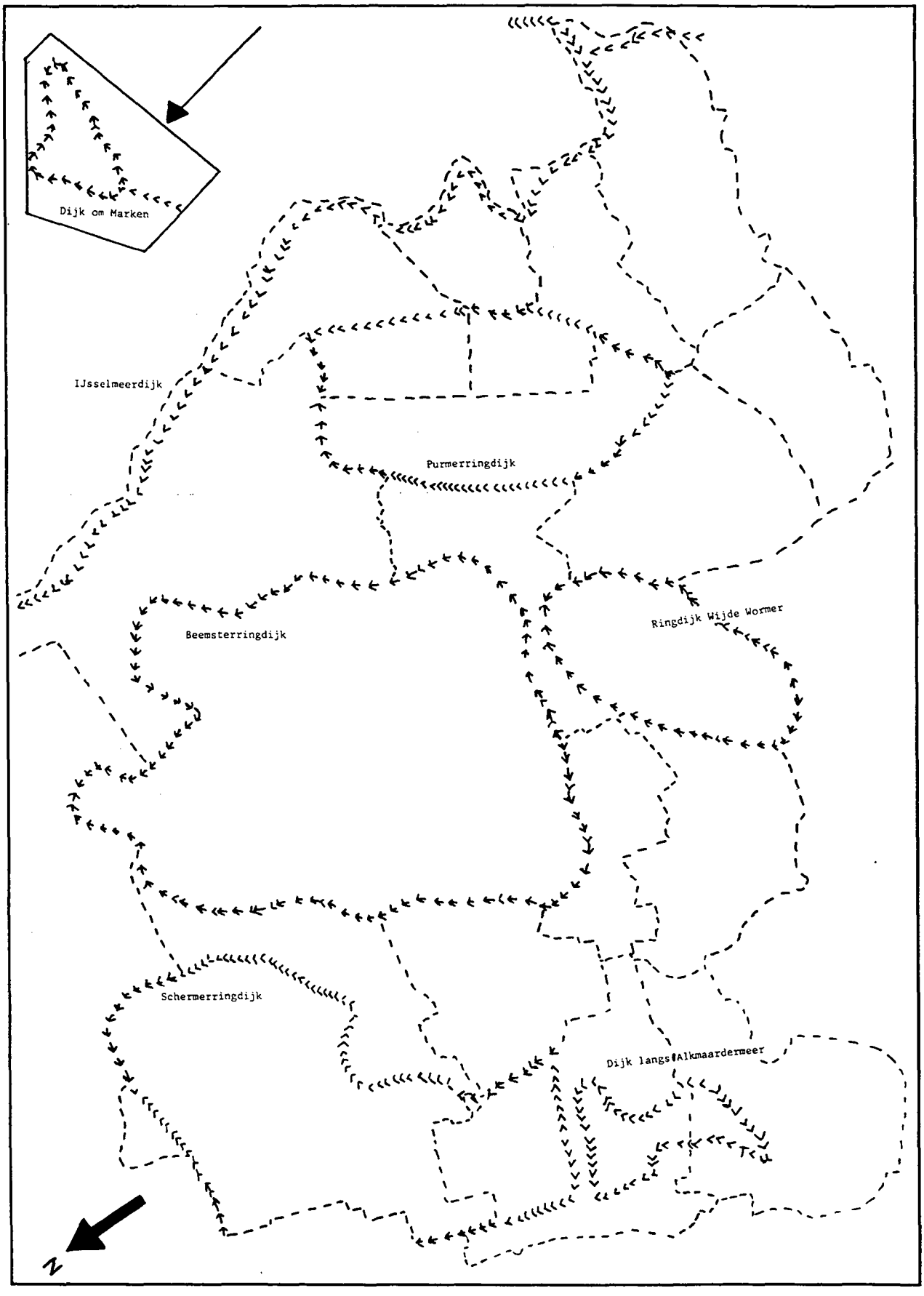

11. Spoorwegen en voormalige tramwegen 1850-1940 regio Waterland

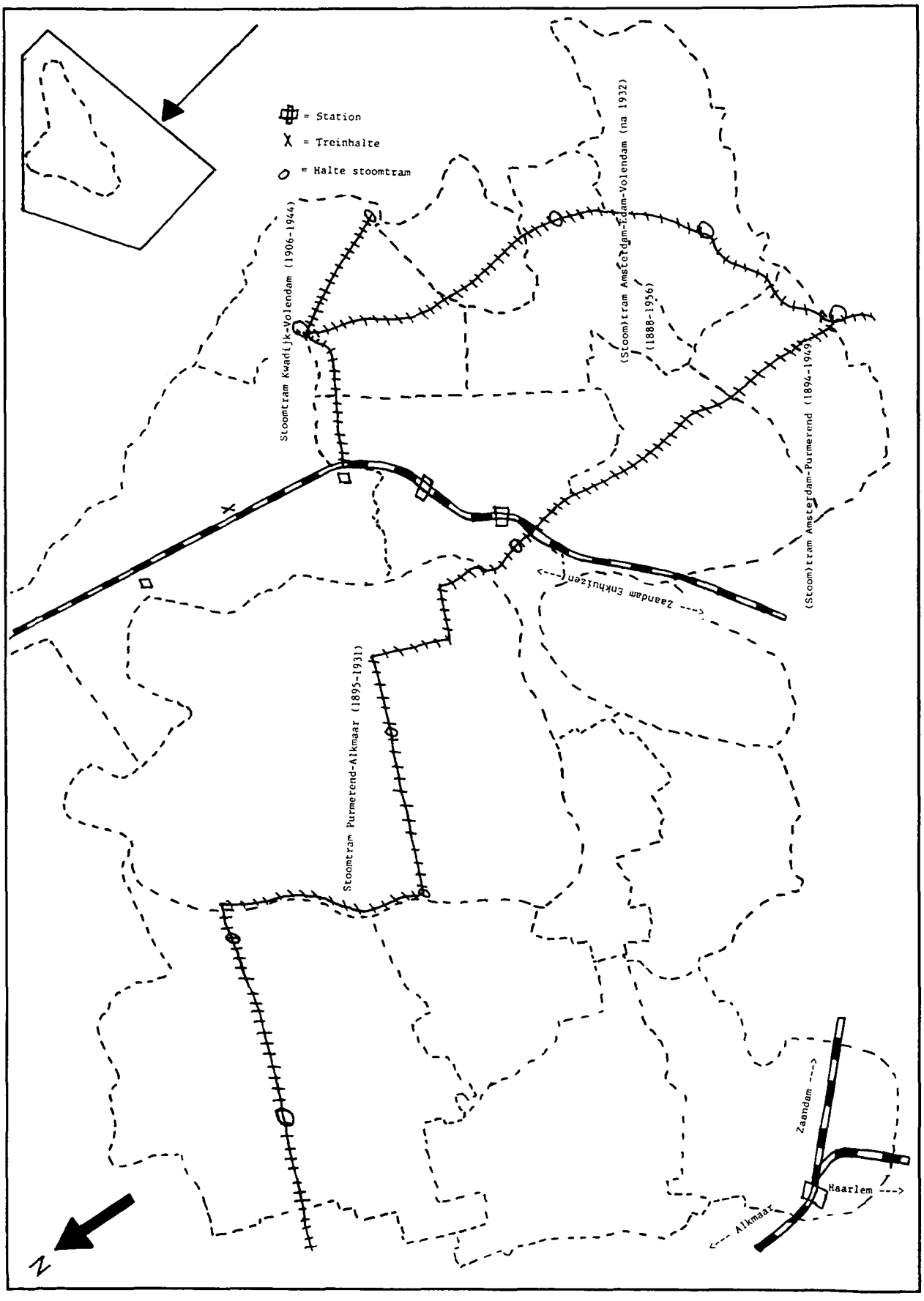

12. Militaire infrastructuur 1850-1940 regio Waterland

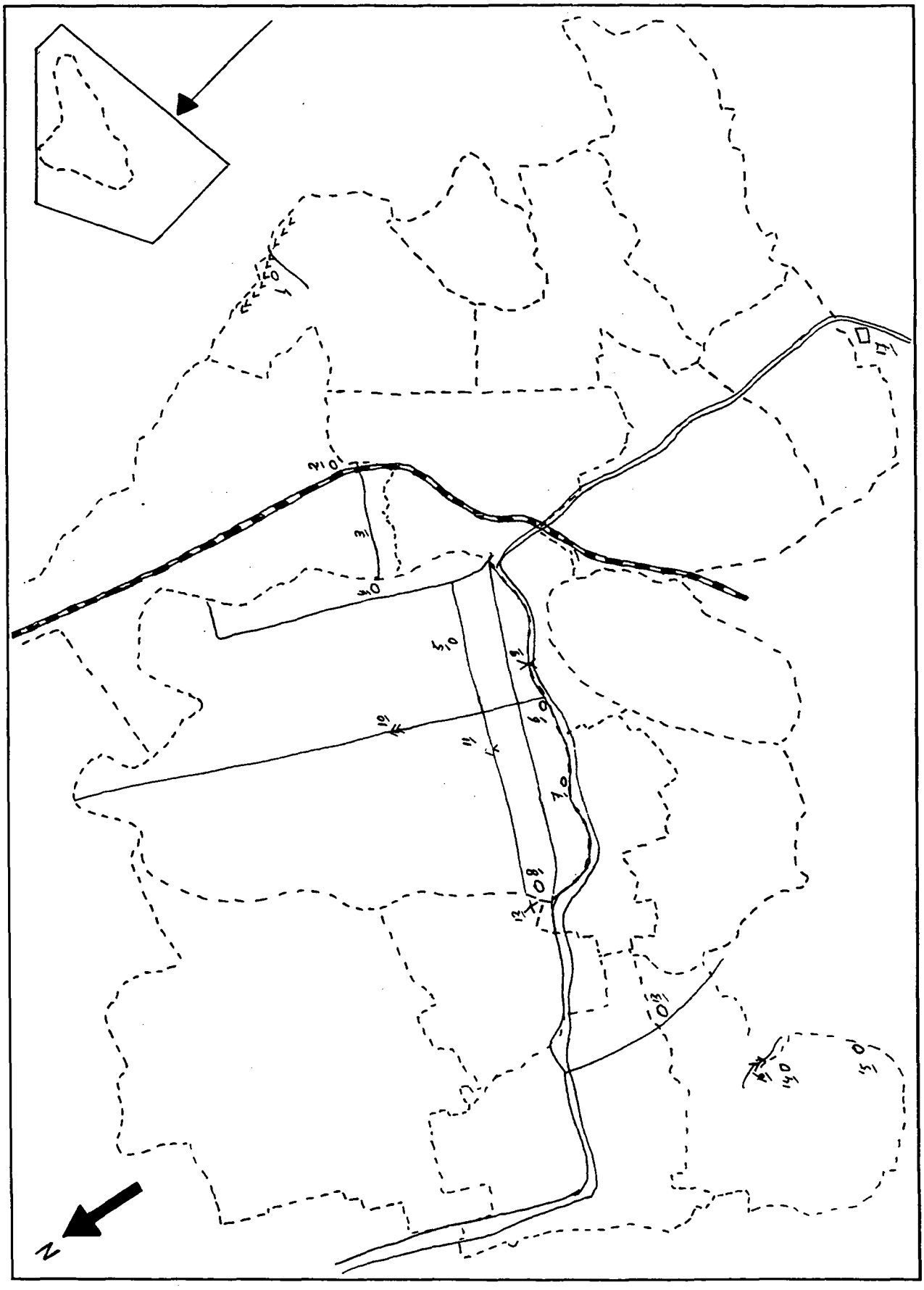

Legenda

1. = Fort bij Edam
2. = Fort bij Kwadijk (nooit voltooid)
3. = Verhoogde weg door Kwadijk
4. = Fort benoorden Purmerend
5. = Fort aan de Nekkerweg
6. = Fort aan de Middenweg
7. = Fort aan de Jisperweg
8. = Fort bij Spijkerboor
9. = Inundatiesluis Beemsterpolder
10. = Damsluis Middensloot
11. = Damsluis Volgerweg
12. = Inundatiesluis Eilandspolder
13. = Fort Marken-binnen
14. = Fort bij Krommeniedijk
15. = Fort aan de Ham
16. = Doorvaartbeschoeïng
17. = Buskruitmagazijn/dienstwoning

13. Nederzettingsvormen regio Waterland

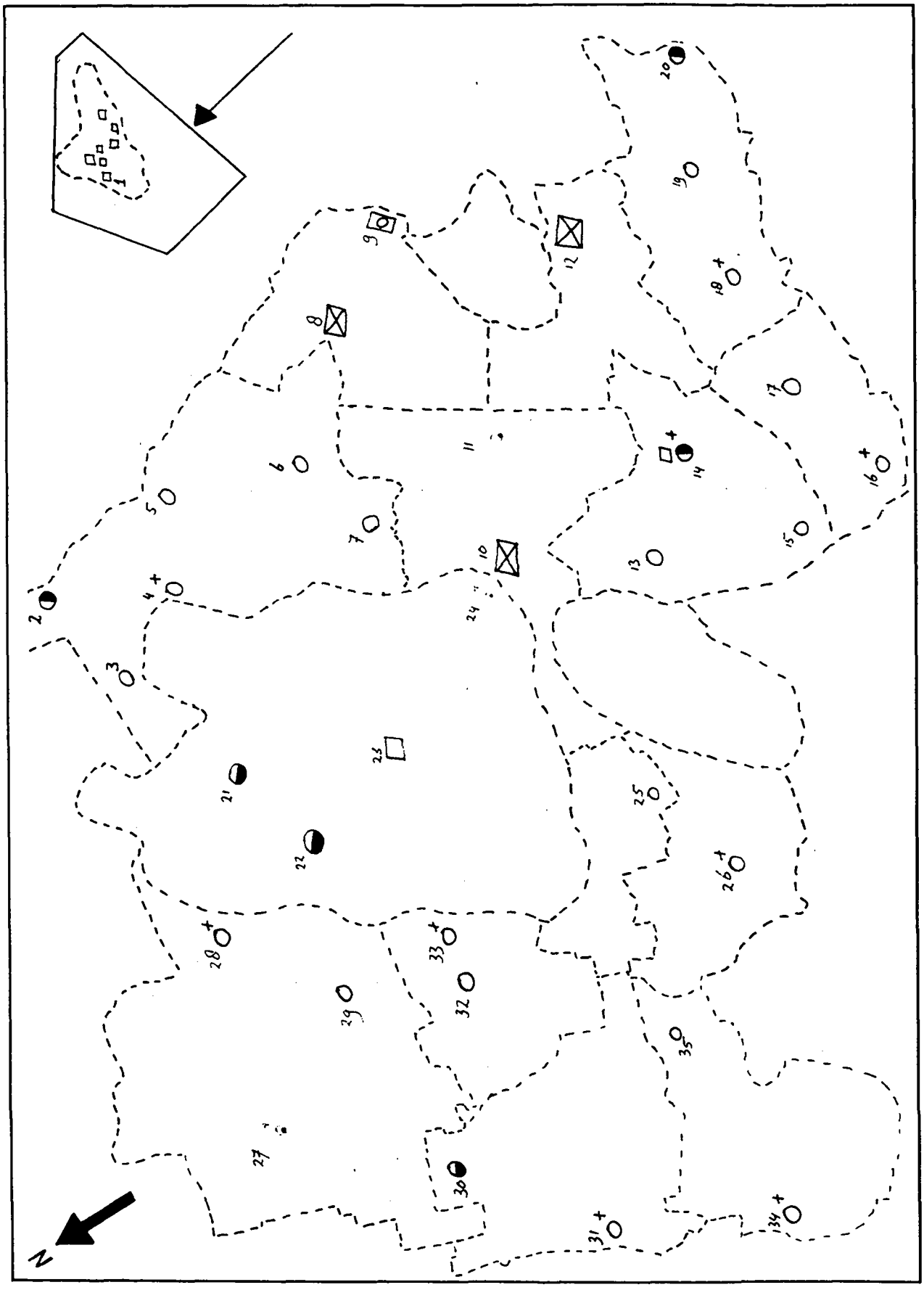

13. Legenda

Legenda

○ = Lintnederzettingen

◒ = Geplande lintnederzettingen

◑ = Lintnederzetting ontstaan aan een dam

□ = Kruisvormige nederzettingen

⊠ = Stad

◎ = Verstedelijkt vissersdorp

† = van lint- naar komvormig na 1940

1. = Werven op Marken
2. = Schardam
3. = Beets
4. = Oosthuizen
5. = Warder
6. = Middelie
7. = Kwadijk
8. = Edam
9. = Volendam
10. = Purmerend
11. = Purmerbuurt
12. = Monnickendam
13. = Purmerland
14. = Ilpendam
15. = Den Ilp
16. = Landsmeer
17. = Watergang
18. = Broek in Waterland
19. = Zuiderwoude
20. = Uitdam
21. = Noordbeemster
22. = Westbeemster
23. = Middenbeemster
24. = Zuidoostbeemster
25. = Jisp
26. = Wormer
27. = Stompetoren
28. = Schermerhorn
29. = Grootschermer
30. = Zuidschermer
31. = Akersloot
32. = Graft
33. = De Rijp
34. = Uitgeest
35. = Markenbinnen

14. Gebieden met bijzondere waarden regio Waterland

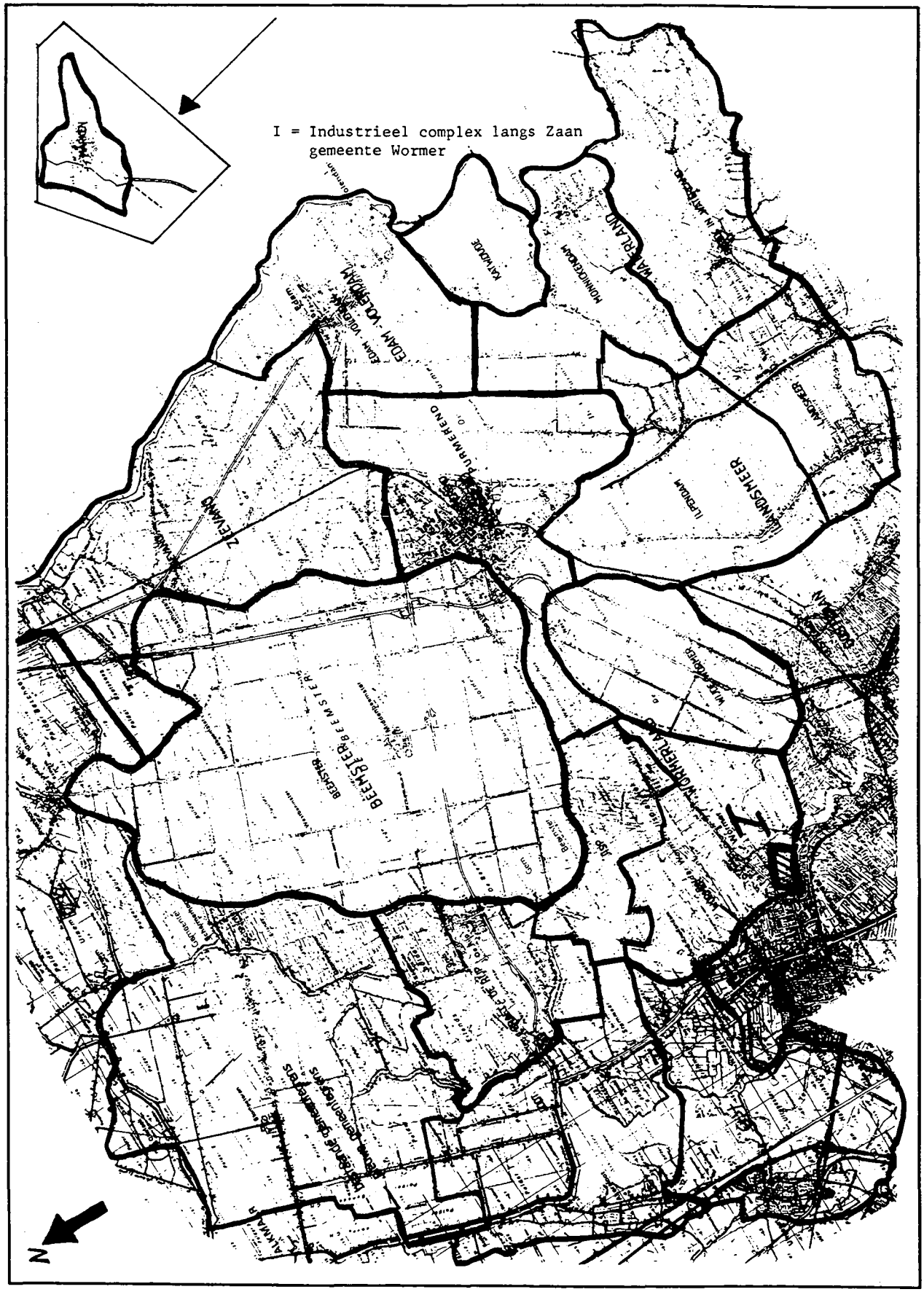

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
E. Raap
Afdeling Cultuur en Educatie, cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
200 exemplaren

Haarlem, oktober 1993